

RIJEČKI LIST »ECO di FIUME« (GAZZETTA) i g. 1861*

Ljerka Kuntić

Izdavač i šampar listova »Eco di Fiume« i »Gazzetta di Fiume« (1857—1862) Ercole Rezza bio je, prema Camillu de Franceschiju, Cavourov emisar, koji je od Cavoura primao subvenciju;¹ Gino Tomaiuoli dopušta da se Rezza »početkom 1860. povezao s jednim od Cavourovih agenata«.² Tačno mišljenje Attilija Depolija nije mi poznato,³ a G. Gaeta⁴ dopušta da je Rezzin dogovor u vezi s Cavourom moguć tek od listopada 1860. C. de Franceschi spominje Rezzu uz god. 1866. kao posrednika koji je u Italiji pomagao pri dostavi političkih materijala iz Istre i Trsta za talijansku vladu. Dok je ranije Rezza surađivao s istarskim i tršćanskim patriotima-italofilima, 1866. on je dragocjeni suradnik venetskih političkih odbora.⁵ G. Stefani bavi se Rezzom kao »ličnošću izvanredno zanimljivom u nizu Cavourovih povjerenika«.⁶ Gaeta osporava da je Rezza talijanski patriot u razdoblju izlaženje lista »Eco di Fiume« (2. VII 1857. do listopada 1860). On ga smatra oportunistom koji u svome listu do 1859 »dopušta apsurdne prohrvatske i antitalijanske zahtjeve i pogoduje im«,⁷ da bi sa 1859. iz računa, a ne iz uvjerenja, postao propagator i slavitelj ujedinjenja Italije. Rezza je to doista i bio, ali mu Gaeta to ne želi priznati bez ograde. Gaeta smatra da se Rezza, kao izdavač, i 1860. »kollebao između reakcije i progressa, između kroatizma i talijanstva«.⁸ Gaeta

* Osnovni podaci ovog rada izloženi su na kongresu historičara SFRJ u Sarajevu, u studenom 1965.

¹ U »Memorie autobiografiche« C. de Franceschija; v. G. Gaeta, *Le origini del giornalismo fiumano*, Fiume, rivista di studi Fiumani, I—VI, Roma 1954, str. 32 (br. 1—2).

² G. Gaeta, o. c., str. 32, bilj. 33.

³ A. Depoli, *Un giornalista genovese a Fiume nel Risorgimento*, Bollettino Ligustico, Genova 1952, sv. 2. Djelo mi nije bilo pristupačno.

⁴ G. Gaeta, o. c., str. 32.

⁵ C. de Franceschi, *L'attività dei comitati politici di Trieste e dell'Istria dal 1859 al 1866*, Atti e memorie della società Istriana di archeologia e storia patria, N. S., vol. I, Venezia 1949, str. 208, 209.

⁶ G. Stefani, *Cavour e la Venezia Giulia*, Firenze 1955, str. 137 i d.

⁷ G. Gaeta, o. c., str. 17.

⁸ Isto, str. 25.

nalazi da se list »Eco« u jesen 1860. jače orijentirao talijanski. U studenom 1860. »Eco« prestaje izlaziti. Rezza će od 17. XII 1860. početi izdavati novi list, koji će, za razliku od »Eca«, imati pravo da štampa političke vijesti. U prikazu »Gazzette« (do pred kraj travnja 1861) Gaeta se ograničava na obradu hrvatsko-riječkih sukoba.⁹

Rezzu kao izdavača hrvatskih knjiga spominje V. Antić,¹⁰ koji »Eco« označuje kao »glasilo talijanske iredente«, a »Gazzettu« kao list s »tendencijom talijanizacije Rijeke«,¹¹ ne ulazeći u sam sadržaj novina. O sadržaju i ponekim priložima obaju listovi pisala je zatim M. Despot, označujući njihov osnovni pravac jednako kao i Antić.¹²

Budući da niz autora prihvaća tezu o Rezzi kao propagatoru cavourijanske politike, pa i ne postavlja uvijek pitanje od kada bi taj angažman počinjao, dopušteno je pretpostaviti da je Rezza bar od početka izlaženja lista 1857 bio Cavourov suradnik; da se prema tome i njegovo kroatiziranje u »Ecu«, a pogotovu u »Gazzetti« 1860—62, može tretirati kao mjerilo za odnos mjerodavnih sardinskih faktora prema Hrvatskoj. Smatram da su sudovi Gaete ekstremno obojeni, proizvoljni, te da se ne može suditi o Rezzinu radu a da se ne uzmu u obzir i »Eco« i »Gazzetta«, dakle da Gaeta nipošto ne informira objektivno, niti dovoljno široko, o propagandnom programu, o ciljevima i metodama Rezzine štampe. Da bi se, nakon Gaetina prikaza »Eca«, odnosno »Gazzette«, dobila tačnija slika o toj štampi, razmotrit će se ovdje odnos Rezze prema hrvatskom pitanju od početka do kraja izlaženja »Gazzette«. Rezza donosi u »Gazzetti« političku građu iz različitih izvora: uvodne članke, vladine dekrete, političke rasprave, saborske govore, izvode iz evropske štampe. Za način Rezzina rada značajno je da prostorno velike priloge, često u istome broju, nadopunjuje malim, gotovo sakrivenim vijestima sa suprotnom tendencijom — očit dokaz smišljenog postupka.

Riječki list Ercola Rezze uklapa hrvatsku problematiku u ugarsku, ali ne uvijek na isti način. Početkom 1861. »Gazzetta« se zalaže za »integritet ugarske krune«; smatra da bi ponovno uvođenje latinskog jezika u javne poslove u Ugarskoj smirilo sporove koji su nastali između »kraljevine Ugarske« i njenih »pridruženih strana«. Ovim stavom list pokazuje da je posve smetnuo s uma svu borbu za afirmaciju narodnog jezika od ilirskog pokreta naovamo. U listu se kaže da se Rijeci želi nametnuti hrvatski jezik. Iako su Riječani

⁹ G. Gaeta, *Le origini...*, »Fiume«, 1954, br. 3; nastavak rada u br. 4. nije mi bio pristupačan; o riječkoj ekonomskoj situaciji, borbi Rijeke za autonomiju i za oslon na Ugarsku god. 1861. v. F. Hauptmann, *Rijeka*, Zagreb 1951, str. 132 i d.; M. Marjanović, *Rijeka od 1860. do 1918.* i R. Bičanić, *Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske*, oboje u: *Rijeka*, zbornik, Zagreb 1953; podatak o posveti županijske zastave na Grobničkom polju »1861« valja kod Hauptmanna (str. 133) i Marjanovića (str. 219 u tekstu, ne u bilješci!) ispraviti u: 1862. Usp. i V. Krestić, *Seljački nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina XIX vijeka*, Zbornik Hist. inst. JAZU, Zagreb 1964, str. 393—4.

¹⁰ V. Antić, *Rijeka u hrvatskoj književnosti XIX, i početkom XX stoljeća*, *Rijeka*, zbornik, Zagreb 1953, str. 486, 489, 490, 492, 493.

¹¹ Isto, str. 493.

¹² M. Despot, *Pokušaj bibliografije primorskih novina i časopisa 1843—1945*, *Rijeka*, zbornik, str. 612.

Slaveni, kaže se na istome mjestu, talijanski jezik i talijanska kultura postali su njihova svojina i njihova potreba. Riječane krivo optužuju da se žele ujediniti s Italijom. To je neosnovano, jer oni, prvo, nisu Talijani, a zatim ne žele da budu beznačajni dodatak Italije (br. 12). I zbog toga, smatra list, banska konferencija u Zagrebu nije trebala da »zahtijeva pokrajine, dijeli zemlje i pobija autonomije«, tj. da preuzima kompetencije budućeg sabora (br. 14).

Razmatrajući pitanje narodnosti u Ugarskoj, list piše: »Narodi još neuljudeni usvojili su načelo narodnosti. Ovaj izlaz naroda na svjetsku scenu može se na određeni način usporediti sa seobom naroda u ranim stoljećima. U početku oni se javljaju kao širitelji barbarstva, a zatim će se smatrati da su ti narodi dekadentnoj civilizaciji podali novi život« (br. 15). To je inače tipični dvosmisleni kompliment, kakvi se u »Gazzetti« u mnogoj prilici upućuju na adresu »neuljudenih« naroda, u stilu mnogo varirane teze iz mnogo kasnijeg vremena po kojoj »Slaveni koji žive u selima (misli se u Istri; Lj. K.) ne posjeduju elemente da stvore vlastitu civilizaciju«.¹³

U vezi s Dalmacijom »Gazzetta« donosi poneki članak, bilježi autonomaske stavove s dalmatinskog teritorija u pitanju sjedinjenja s Hrvatskom; još je vrijeme da list zabilježi mišljenje kako u Hrvatskoj ujedinenje s Dalmacijom ne želi narod, već — banska konferencija (br. 16). I Dalmaciju Rezza brani od sumnjičenja da želi ujedinenje s Italijom, pa iskorištava ovu temu da bi štampao ovakav sud: »Doduše, u daljoj, no isto tako i sigurnoj budućnosti Dalmacija će cvasti, kad puk Bosne i Hercegovine uđe u civilizaciju opće evropske porodice, i kad on u Dalmaciji dobije prirodnu bazu na moru. Svi interesi Dalmacije usmjereni su prema Balkanskom poluotoku, a ne prema Apeninskom!« (br. 16), što također znači da Dalmacija nema nikakva zajedničkog interesa s Hrvatskom! Toj tezi, međutim, Rezzin list u istome broju suprotstavlja proklamaciju banske konferencije Dalmatincima, gdje se između ostaloga kaže: »Prijetelji talijanskog jezika, što nazivate svoju domovinu Dalmacijom, ne smatrajte nas Hrvate svojim neprijateljima! Nipošto nije naša namjera da uklanjamo vaš jezik, vaše običaje, vaša prava, vaše ustanove.« Rezza daje i svoj komentar: »Prevodimo iz Zagrebačkih novina kao historijski dokument ovaj proglas što ga je banska konferencija uputila Dalmatincima, i preporučujemo taj dokument, koji služi na čast onome koji ga je kazivao, na razmišljanje nezgrapnim dopisnicima Pozora i ovdašnjim nalobrojnim fanaticima, koji propovijedaju križarski rat protiv talijanskog jezika što se pretežno govori i piše kod nas« (br. 16). To je i opet suptilni postupak Rezzin, koji s jedne strane izmiruje Zagreb i Dalmatince, a s druge se strane bije za talijanski jezik, odnosno protiv hrvatskog jezika na Rijeci.

Iz »Voce Dalmatica«¹⁴ prenosi (br. 19) razmišljanje o narodnim težnjama i pravdi. Pisac članka vidi nepravdu u katoličkim lomačama za heretike, u akciji socijalista god. 1848, jer da su htjeli dijeliti bogatstvo bez obzira na

¹³ V. kod B. Lukića, Borba za ravnopravnost hrvatskog jezika u Istarskom saboru, Jadranski zbornik 1957, Rijeka, str. 124, bilj. 7; C. de Franceschi, Memorie autobiografiche con prefazione, note e appendice. A cura del figlio Camillo, Trst 1926.

¹⁴ O listu »Voce dalmatica« v. G. Novak, God. 1860. u polemičkim spisima. Jedno poglavlje iz povijesti Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom. Radovi Inst. JAZU u Zadru, sv. 8, 1961, str. 1, 7 i d.

pravdu, da bi završio svojevršnom dijalektikom, tako dobro poznatom, kad su se, do najnovijeg doba, razmatrali problemi dodira talijanskog i slavenskog svijeta: narodnost također nije stvar koja se ne mijenja, narodnost se može »roditi, rasti, umrijeti i pretvoriti se u druge (narodnosti; Lj. K.)« (br. 19).

Br. 27 prenosi mišljenje Karla Jelačića u banskoj konferenciji: »Nijemci i njemačka vlada neće nikad biti prijatelji Slavena i njihova ujedinjenja; da vlada uistinu hoće sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, nijedan se činovnik u Dalmaciji ne bi usudio da govori protiv; zato se ne slaže s mišljenjem gospodina Kukuljevića da se podnose molbe, jer se zna da će biti uzaludne«. To je već ton sabora god. 1861, s kojim će Rezza, u nastavku, u dovoljnoj mjeri upoznati čitaoce talijanskog jezika. Rezza ne šteti prostora ni za Strossmayerovu sentenciju: »Ako je Vojna Krajina naša desna ruka, Dalmacija je naša glava«. Od br. 30 (23. I) Rezza štampa Tommaseov spis »Ai Dalmati«.¹⁵

Rezza preporučuje spis pažnji čitalaca i usput daje dosta neodređenu formulaciju, po kojoj bi Tommaseov spis bio »vitalan argument«, iz čega se i ne može zaključiti kakav je upravo stav redaktora prema pitanju ujedinjenja.

Od zgrade do zgrade Rezza povezuje Dalmaciju i Garibaldija, prenoseći pogodbe vijesti drugih novina. Iz »Triester Zeitunga« (24. I 1861) prenosi ovu vijest: »Govori se da hrvatski agenti vrše u Dalmaciji propagandu u smislu sjedinjenja; u gradovima i na selima izjašnjavaju se protiv Talijana, koje označuju kao garibaldince.« Iz toga izlazi da na dalmatinskome terenu rade vanjski hrvatski agenti, tj. konstatira se njihova prisutnost, baš kao što se daje naslutiti prisutnost »garibaldinaca« u Dalmaciji, a koji su i tim agentima, pa i »selu i gradu« zazorni. Nisu samo njemačke tršćanske novine smatrale »garibaldince« talijanskim unitaristima; tako je mislio i član banske konferencije, grof Janković: ako Dalmatinci neće sjedinjenje, onda neće ni hrvatsko-ugarski ustav, pa ili su garibaldinci ili reaktionari, te nisu ni vrijedni slobode (br. 27). Budući da je govorio javno, možda je Janković (istaknuti unionist na skorašnjem saboru) samo mehanički preuzeo termin u smislu kako se on već upotrebljavao u austrijskim novinama; ali nije bez težine Rezzino vezivanje hrvatsko-dalmatinskog ujedinjenja, Talijana u Dalmaciji i Garibaldija, što Rezza čini više puta; pogotovo kad on u isto vrijeme obilno javlja o Garibaldijevim planovima na Jadranu. Tadašnja međunarodna situacija oko Italije čini ovaj Rezzin postupak veoma mudrim: on indirektno upozorava na teškoće za akciju na našoj obali, i na terenu i u javnome mišljenju Hrvatske, a tim opravdava neaktivnost sardinske vlade pred Talijanima i u isto joj vrijeme pruža argumente za stišavanje »stranke pokreta« oko Garibaldija.

¹⁵ O Tommaseovu odnosu prema Dalmaciji tada usp. J. Nag y, Historijsko pravo u pokretima šezdesetih godina, Iz studije o hrvatskim pokretima šezdesetih godina (1930; s. 1.), p. o., str. 317—321; G. Novak, o. c., str. 18 i d. Dovoljno je poznato da se Tommaseo izjašnjavao protiv sjedinjenja, praveći se najprije da ne poznaje ugarsko-hrvatski ustav, zatim omalovažavajući tu hrvatsko-ugarsku ustavnost. U stvari, Tommaseo je taj ustav poznavao vrlo dobro, i još 1859. živo se u talijanskoj štampi zalagao za ustavna prava Hrvatske, iako ne i za sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije. Zbog toga pitanja on se i razišao s Kvaternikom. Dakle, ono što se 1859/60. u Italiji od zgrade do zgrade (ne uvijek!) osporavalo Kvaterniku u četiri oka, osporava se sada javno u Hrvatskoj, iz Rijeke, uz stanovite Rezzine rezerve.

U toku siječnja 1861. Rezza zadržava svoju »ugarsku« liniju i pri tom se može pozivati na samu bansku konferenciju. Notira zaključke te konferencije (od 15. I), ali i tok debate. Citira Strossmayerov stav, kad on, kao i neki drugi govornici, ne želi debatirati o pitanju Međimurja, i kaže: »Svako pitanje koje bi moglo odijeliti dva naroda na putu da se izmire i ujedine valja uopće izbjegavati« (br. 26). Proklamacija banske konferencije od 16. I jednako se izjašnjava u prilog Mađarima i govori o »obnovljenoj ljubavi i privrženosti prema narodu koji je s nama živio kroz toliko stoljeća pod istom krunom«, a izražava se protiv onih koji bi htjeli »da se naše ustavno kraljevstvo pridruži drugim zemljama koje su do sada bez ustava i nisu u zajednici s nama ni po zakonu ni po upravi« (br. 29, 22. I).

Međutim, Riječani i banska konferencija ne odnose se jednako prema »ustavu«. U br. 33 Rezza javlja da će Riječani tražiti od kralja da budu pozvani na ugarski sabor, a ne u Zagreb. Gotovo istovremeno, u br. 35, u dopisu iz Venecije razmatra se odnos Rijeka—Mađari—Hrvatska i iznosi činjenica veoma važna za prosuđivanje riječkog pitanja izvan same zemlje; ako se pisac zalaže za vezu Mađarska-Rijeka, moglo bi mu se, kaže sam, prigovoriti zbog »topografskog položaja Rijeke blizu Hrvatske i (zbog) njene udaljenosti od Mađarske od 100 km«. Potpuno u stilu mnogoznačnih informacija u listu, u nastavku se odmah kaže da »Hrvatska već ima primorsko područje, počevši od Sušaka; Bakar i Senj su njezini gradovi i luke«. Dakle, priznaje se da je Rijeka udaljena od Mađarske, ali se odmah dodaje da to nije jedina luka na obali! Pri tom je samo domaćima poznato da Sušak i Rijeku dijeli samo Rječina! Isti dopis stavlja pod pitanje trajanje sloge između Hrvata i Mađara.

Potkraj siječnja Rezza će na nov način tretirati pitanje unije (ujedinjenja) Hrvatske i Ugarske; kad je list predlagao latinski kao javni jezik Ugarske, očito se deklarirao »unionistički«, ali jasne znake protiv bezuvjetnog unionizma, iz Hrvatske, neće moći mimoći. »Unionistička« je vijest »Pesti Naploa« o glasanju varaždinske županije za uniju, kao i u prilog otpuštanju Međimurja Mađarima (br. 37). No istog je dana javio i o ostavci predsjednika hrvatskog dikasterija, Ivana Mažuranića, zbog međimurskog pitanja. Dok je, dakle, polovinom siječnja citirao Strossmayerovo zalaganje za slogu s Mađarima, sada će konstatirati usmjeravanje protiv unije u Hrvatskoj. Koliko god Mažuranićev čin, a i druge pojave mora konstatirati, u riječkome pitanju ima stalan i važan »unionistički« adut. On javlja da se Rijeka još potkraj siječnja obratila kralju s tezom da »ne postoji nikakva kraljevska odluka koja bi proglašila da su Rijeka i njen kotar integralni dio Hrvatske«. Rezza sada, da bi prikazao hrvatsko-mađarske odnose, donosi otvoreno pismo mađarskog emigranta Szemerea Vukotinoviću (br. 53).¹⁶ Rezza bilježi početak izbora za ugarski sabor, sve u situaciji kad se zapravo nije znalo kako će se u Mađarskoj razvijati

¹⁶ Riječ je o prvom dijelu pisma što ga je objavio »Hirnök«, a Rezza vijest prenosi iz »Fortschritta«. Osnovne teze bile su: u ugarskom ustavu nema ničega na što bi se ugarski narodi mogli žaliti; Ugarska se zasniva na osvajanju: općinska i županijska autonomija garancije su za opstanak i razvoj narodnosti. »Godine 1848. začetnik Ugarske (lo stipite ungarico) odrekao se od svoje volje svog fiktivnog aristokratskog položaja, koji nije bio zasnovan ni na kakvom pravu. Pitanje zašto je poslije toga velikodušnog čina izbila čak borba naroda autor ne postavlja«.

dogadaji. To su dani izlaska veljačkog patenta; dok se orijentira, Rezza štampa nepolitičke teme o poljoprivredi i ekonomici, tek poneka sitna vijest pokazuje da se u Hrvatskoj počinje nadovezivati u smjeru Beča. Kako je do sastanka sabora u Dalmaciji i dalmatinsko pitanje otvoreno, ishod eventualnih pogađanja nimalo se ne može predvidjeti. Pismo Szemera upućeno Vukotinoviću iz inozemstva zacijelo treba da u toj situaciji predoči zajedničke interese Mađara i Hrvata. Tome služi i tumačenje termina »partes adnexae« u carevu dekretu o sazivu ugarskog sabora (br. 59). Dekret je štampao ranije (u br. 57), kojom je prilikom potcrtao izraz »partes annexae« (sic! Lj. K.). O tome kaže: »Dok je kraljevsko pismo u isto vrijeme pozvalo »partes adnexae« na ugarski sabor, vlada time svečano priznaje, prvi puta, teritorijalni i pravni integritet kraljevine Ugarske, u duhu njezine stare i posvećene konstitucije«. Telegram iz Zagreba u istome broju, u zahtjevu zagrebačke županije u kojem se traži kraljeva prisutnost pri otvaranju sabora i krunjenje u Zagrebu, bez sumnje pokazuje da raspoloženje u Zagrebu nimalo ne odgovara Rezzinu tumačenju termina »partes adnexae«.

U stvari, novine su reflektirale kolebanja u samom centru države. U studenome 1860, u vezi s podnescima E. Kvaternika iz inozemstva u Beč, tamo se o situaciji u Hrvatskoj sudilo ovako: »Kad u mjerodavnim političkim krugovima prevladava struja koja tjera prema priključenju t. zvanih »partes adnexae« Ugarskoj, radi se prije svega o tome da se u principu ustanovi treba li da vlada mirno motri borbu što se vodi oko priključenja Hrvatske Ugarskoj i da čeka ishod, ili da sebi priključi nacionalni element koji se tome protivi, pa da se suprotstavi povratku Hrvatske u njene ranije faktične odnose prema Ugarskoj putem otvorene ili tajne agitacije.

Doći u tome na čistac čini mi se tako izvanredno važnim da mogu samo mudroj ocjeni Vaše Ekselencije prepustiti da to pitanje iznese na debatu u konferenciji ministara ili u nekome drugom savjetovanju, sastavljenom na prikladan način«. ¹⁷

Dok Rezza u prvoj trećini ožujka izvješćuje da peštanka štampa negoduje zbog veljačkog patenta, obilno javlja i o aktivnosti mađarske emigracije, pišući izazovno da je »Mađarska mirna«. Što se tiče Hrvatske, on 14. III izvlači određene pouke iz Kvaternikove brošure, koju ne imenuje. On kaže da je u Zagrebu izašla knjiga »potpisana od stanovitog gosp. Kvaternika«, koja predstavlja težnje narodne jugoslavenske stranke (znači: ne unionističke), s ovom tezom: »Ne partes adnexae... već bratske zemlje (regni socii et fratres — sic! Lj. K.) zvat će se u budućnosti Hrvatska i Slavonija, jer je izraz adnexae otpao u ovo posljednje vrijeme, a možda i ne bez osnove, suviše se diskreditirao!« Rezzin komentar zapravo je prilagođivanje pojavi koja je, s obzirom na citirani bečki dokument, značila: da se vlada u Beču odlučila za agitaciju protiv »partes« u mađarskom smislu. Treba konstatirati da Rezza nikakvu posebnu pažnju ne posvećuje Kvaterniku, ali i da izraz »un certo sig. Kvaternik« također nešto kaže. Ni u nastavku Rezza se neće mnogo baviti Kvaternikom, a i to može imati određeni osnov: Kvaternik naime nastavlja borbu

¹⁷ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Informationsbüro, Grundzahl 4499/1860, grofu Rechbergu, nepotpisano.

protiv Mađara, s kojima se sudarao već u inozemstvu. A Mađari su, osim Italije, najdraža Rezzina tema.

Rezzina formulacija na ovome mjestu može se shvatiti i kao davanje za pravo osnovnoj Kvaternikovoj tezi. Vidjelo se da je Rezza znao »izmirivati« Zagreb i Dalmaciju; sada »izmiruje« narodnu stranku i Mađare i to je, nema sumnje, za ocjenu Rezzina posla potrebno konstatirati. Rezzini motivi pri tom, osim potrebe da tačno informira, bez sumnje su i drugačiji: on stalno javlja o osnovama za iskrcavanje Garibaldija u Dalmaciji. Za takav je slučaj hrvatsko-mađarska suradnja neophodna; upravo zato jer ta suradnja 1859. nije bila zajamčena i što je Cavour tvrdio pred mađarskim emigrantima, on se tada i ograđivao od iskrcavanja u Dalmaciji. Pa sada, ako već bečki dvor reagira na hrvatske zahtjeve, prirodno je da to, diskretno, učini i Rezza. Dakako, za Rijeku i njezin separatizam izgledi slabe, kad se već kralj hrvatskim jezikom potpisuje na akte dvorskog dikasterija, što Rezza notira u 75. broju.

Može se, dakle, konstatirati stanovita evolucija Rezzinih stavova od početka god. 1861. do sredine ožujka — od teze o »integritetu ugarske krune« do teze o »regna socia et fratres«, što je zavisilo od političkih događaja u Hrvatskoj i monarhiji.

U riječkome pitanju Rezza ima stalno isti stav, ali ga, kao i ranije, na svoj način »pohrvaćuje«, tj. daje značajne podatke o hrvatskim problemima i ličnostima. Nema sumnje da mu je za takav postupak građu davao hrvatski sabor god. 1861. (od travnja do studenog).

Kad brani riječki separatizam, Rezzi su dobro odšla sva »proriječka« mišljenja, bila Deakova ili — Starčevićeva: U br. 91 dopisnik G. P. »iz Venecije« oštro kritizira Hrvate, dopisnik XYZ tumači u čemu je važnost Rijeke s obzirom na Dunav, Rezza sam uzima u obranu Hrvate, i to pozivajući se na Starčevića: »Ne gaje svi Hrvati tako žalosne težnje za stvarima koje nisu njihove — i kod nas se na posljednoj skupštini županije desio primjer mudre pravednosti — poštovani i valjani dr Starčević izjavio je, koliko smotreno toliko i iskreno, da se volji Riječana ne može suprotstaviti nikakvo ograničenje, koje bi išlo za povredom njene slobode i njene nezavisnosti. Nepatvoreni liberal, branilac svoje slobode, počinje tako da je poštuje kod drugih, pa izbjegava prevrtljivost kakve je svijet prepun«.

Starčevićeva pomirljivost nije mogla ništa značiti nasuprot činjenici da je u prvim izborima za hrvatski sabor 768 Riječana, a u drugima njih 840 glasalo sa »nessuno« — nitko!

»Gazzetta« se bavi i pitanjem aneksije Kvarnerskih otoka Hrvatskoj i štampa sjećanja na hrvatsku okupaciju Rijeke god. 1848. U br. 107 Rezza štampa krupnim slovima u tekstu »840 NESSUNO«, ali i donosi vijest, iz »Czasa«, da se u Dalmaciji službeno agitira u prilog 30000 Talijana. Rezza, doduše, ne kaže koliki je broj Hrvata u Dalmaciji; ali u tom pogledu nešto znače i njegovi brojevi podaci za Krajinu. Za imalo upućene ovaj broj, 30000 — značio je: reći na talijanskome jeziku da je broj Talijana u Dalmaciji malen. Budući da Rezza nikako nije htio reći nešto takvo o Rijeci,¹⁸ infor-

¹⁸ D. Klen, Tri izvještaja o Rijeci iz 1851. i 1852. godine, Jadranski zbornik, Rijeka 1956, str. 232, bilj. 6. God. 1851. bila su u Rijeci 9904 Hrvata, 1677 Slovenaca i 691 Talijan i nešto drugih narodnosti, svega 12667.

maciju o Dalmaciji svakako mu valja ubilježiti u zasluge. Otkuda ovakvo dvojstvo stava, ili dvoličnost u prvobitnom i prenesenom smislu riječi, ne može se reći naprečac. Borba za kulturno talijanstvo Rijeke, odnosno za riječku autonomiju, koja ide sve do zalaganja za direktnu pripadnost kruni sv. Stjepana, mora se svakako prosuđivati u vezi s uvijek prisutnim osnovama i Cavoura i »stranke pokreta« o iskrčavanju na našoj obali, odnosno u Rijeci.¹⁹ U okolnostima povoljnim za ostvarenje tih osnova mogao je svijet biti stavljen pred činjenicu da su se dobrovoljci, ili čak ugarska legija, iskrčali u — Ugarskoj, a da se pri tom ime Hrvatske uopće ne spomene. Kako je i sam Kossuth god. 1859. priznavao važnost hrvatskog teritorija za slučaj invazije (za Rijeku je zamišljao izdvojen status²⁰), nije se ni sada ni kasnije, realno, moglo smetnuti s uma da je hrvatska obala daleko od Mađarske. Odatle i Rezzine diskretne koncesije na papiru.

Rezza bilježi audijencije Strossmayera i bana Šokčevića u Beču (br. 115), a u br. 117 prenosi ovo mišljenje »Ost und Westa«: »Ost und West« kaže da je težište austrijske južnoslavenske situacije danas u malome (potcrtao Rezza; Lj. K.) saboru Hrvatske. Od njega se očekuje razrješenje dvaju najvažnijih pitanja zemlje, a to su oblik odnosa Hrvatske prema Ugarskoj i dosljedno prema cjelini države, i pitanje predstavnništva Vojne krajine«. U toj situaciji ne začuđuje što se Rezzin dopisnik G. P. iz Venecije pribojava da će Riječani ipak otići na hrvatski sabor; pogotovo kad je i Vojna krajina pozvana na sabor, što Rezza javlja vrlo impresivnim privatnim telegramom iz Zagreba: »Vojna krajina pozvana je na hrvatsko-slavonski sabor preko poslanika svake regimente. Vojni režim u Krajini ostaje netaknut. Ujedinjenje Dalmacije odgađa se do definitivnog uređenja odnosâ države«. Karakteristično je da telegram ne javlja da je prisutnost krajišnika na saboru ograničena. Jasno je da je dopisniku veoma važno da konstatira kako je Beč popustio u pitanju zastupanja Krajine na saboru, da se režim u Krajini ne mijenja i da se koncesije Hrvatima ne protežu na Dalmaciju. To je orijentaciona vijest i očito je da će koješta ovisiti o stavu sabora (Krajina je god. 1859. bila predmet posebne brige L. Kossutha).²¹

U br. 118 (11. V 1861) Rezza štampa nekrolog L. Telekyju, koji se tih dana ubio u Pešti; Rezza kaže da Teleky tada nije bio načistu s time šta će iznijeti u ugarskom saboru, kao vođa krajnje ljevice. Slično je ovaj događaj komentirao i Kvaternik, smatrajući ga dokazom o kapitulaciji mađarskih nacionalnih revolucionara u zemlji.

Dvije gornje Rezzine vijesti pokazivale su čitaocima da dvor Hrvate ucjenjuje i da mu je uspjelo da slomi Telekyja. Sredinom svibnja Rezza javlja o priznanju stanja iza 1848. iz kruga ugarskog sabora, odnosno o perspektivi međunarodnog ugovora između Hrvatske i Ugarske. Prema »Ost und Westu« u Zagrebu ne misle slati poslanike u Reichsrat, centralni bečki parlament (br. 123). Potkraj svibnja i početkom lipnja 1861. Rezza prenosi debatu o adresi u ugarskom saboru. Zbog stava toga sabora štampa naviješta njegov skori ras-

¹⁹ V. G. Novak, Maninova vlada, Nacionalni komitet i garibaldinci u odnosu na Dalmaciju, Zbornik Hist. inst. JAZU, Zagreb 1960/3 str. 42.

²⁰ L. Kossuth, Meine Schriften aus der Emigration I, Pressburg/Leipzig 1880, str. 102, 140, 164—165; 155.

²¹ Isto, str. 156.

pust. S Rezzina stanovišta vrijeme je da insistira na slozi Hrvata i Mađara, odnosno da u tom smislu djeluje na javno mišljenje. Zato sada iz »Fortschritta« prenosi i ovakvu vijest: »... da je prilikom izleta pjevačkog društva iz Karlovca hrvatski narod izveo veličanstvenu demonstraciju u prilog mađarske braće. Hrvatski je narod zaprijetio da će razoriti Zagreb ako ne razvije mađarsku zastavu kao simbol jedinstva s Ugarskom« (br. 128). U br. 130 reći će i da se radilo o Ozlju, posjedu grofa Batthyanija, donijet će i posebni dopis iz Ozlja.²² Rezza izvodi na scenu hrvatski narod kao promađarski, a u br. 137 još potencira taj svoj stav; razdoblje informacija o mađarskim koncesijama Hrvatskoj prošlo je: Hrvati ne žele u Beč, baš kao ni Mađari (prema Rezzinim vijestima), opća situacija, (prema »Gazzetti«) dopušta da se prijeđe na prvobitni stav: propagandu hrvatsko-mađarske sloge, pod svaku cijenu. U br. 137 (5. VI) Rezza kaže: »Ako smo u ovome listu više puta zastupali da je velika većina hrvatskog naroda za ujedinjenje s Ugarskom i nimalo ne dijeli mišljenje onih pojedinaca koji bi zbog svojih posebnih ciljeva, riječju i preko štampe htjeli uvjeriti u drugo, mi se oslanjamo na istinu«. U dokaz se poziva i na anonimni članak u »Pozoru« pod naslovom: Kojim putem treba da pođemo.²³

Znači, od sredine ožujka 1861. do početka lipnja Rezza je od »regna socia et fratres« evoluirao do »ujedinjenja s Ugarskom«. On taj svoj stav više neće mijenjati, ali tekstovi od početka lipnja pa do kraja aktivnog Rezzina rada na listu, uspoređeni s onima od početka godine, kazuju mnogo više i rječitije o hrvatskoj problematiki negoli je to bio slučaj u prvoj »unionističkoj« fazi »Gazzette«. Ovu novu kvalitetu Rezzina unionizma valja svakako pripisati radu hrvatskog sabora god. 1861.

Inače su to dani Cavourove bolesti i smrti; vidi se da je u posljednjim mjesecima Cavourova života u Rezzinu listu u pitanju hrvatsko-mađarskih odnosa prevladavala teza da hrvatski narod teži za jedinstvom s Ugarskom, sa stanovitom nijansom, koja je bila odraz bečkih koncesija Hrvatima. Drastičan primjer ove Rezzin agitacije jest informacija o brizi hrvatskog naroda za mađarsku zastavu, u političkom smislu čisti falsifikat mađarske štampe. Rezza je, kako se vidjelo, pažljivo pratio i mijene u hrvatsko-mađarskim odnosima, da bi u času kad se već moglo za budućnost računati s mađarskom opozicijom vladi, u interesu talijanske vlade propagirao hrvatsko-mađarsku slogu, onako kako su to, iz svojih razloga, činili tada mnogi evropski listovi. Upućujući hrvatske agente u agitaciju u Dalmaciju, a Starčevića u autonomšku Rijeku, Rezza je pustio hrvatske predstraže u jadranski pojas, tako osjetljiv i za talijanske unitariste, za stranku akcije, a i samu talijansku vladu.

Na ovome mjestu nije moguće iscrpsti sudove talijanske i druge historiografije o Cavourovoj politici uopće i onoj prema istočnim susjedima napose. Upozorenje na učestalost nekih sudova o istočnoj problematiki bit će ovdje dovoljno da pokaže kako je pitanje istočne granice ujedinjene Italije predsta-

²² V. o tome V. Krestić, o. c., str. 392, 393.

²³ Članak u ime antinjemačke politike, jednake za Hrvate i za Mađare, a u ime 800-godišnjeg bratstva, poziva na suradnju s onim Mađarima koji zauzimaju pravilan stav u hrvatskom pitanju.

vljalo teškoću prvoga reda. Niz pisaca,²⁴ nekad određenije, nekad manje određeno iskazuje ono što je 1949. Camillo de Franceschi rekao ovako, govoreći o Cavourovnoj smrti: »Julijske pokrajine izgubile su u Cavouru čovjeka koji je oprezno, ali odlučno priznavao njihova narodna prava i interes kraljevine u postanku da ih priključi sebi. Ne znači da je on obmanjivao naše emigrante i predstavnike skorim oslobođenjem, a s nekima od njih, kao s Abrom i Solferinijem, održavao je česte kontakte, direktno i indirektno; također na smrti, on kao da je proročki označio Istru i Trento kao političke ciljeve jedne druge generacije.«²⁵ Značajno je da de Franceschi, koji je i sam Istranin i koji se u citiranom djelu mnogo trudio da pokaže u čemu je bila aktivnost talijanskih unitarista Istrana u Italiji i u Istri 1859/60 posebno, ne mimoilazi Cavourove rezerve.

Mimo Cavourovih iskaza o planovima za ekspediciju na istočni Jadran god. 1861,²⁶ bitno je ono što je iznio i Tamborra: Cavour je sudio da je Engleska nesklona dominaciji Italije na Jadranu; još 1859. engleska je diplomacija radila u Beču za mirnu pogodbu oko Venecije; u ožujku 1860. s francuske se strane javlja Rusiji o zamjeni za Veneciju u »Hercegovini i gornjoj Albaniji«; u prosincu 1860. Pruska se u vezi s odštetom za Veneciju ograđuje u ime njemačkih interesa.²⁷ U siječnju 1861. Palmerston poručuje sardinskome kralju: »... da se ni najmanje ne miješa u pitanje Ugarske«, pa i da »apsolutno spriječi Garibaldija da izvede ma kakav neprijateljski pokret prema Ugarskoj, jer bi to moglo biti odlučno za sudbinu Italije, uništiti je i baciti u Napoleonovu klopku.«²⁸ Engleska se sada zalagala za zamjenu Venecije s Bosnom i Hercegovinom. To je htjela i Francuska u ožujku 1860, prema Tamborri. S tim u vezi zanimljivo je mišljenje francuskog diplomata (vicekonzula) na Rijeci, Du Règnea, koji 4. V 1861. javlja po dužnosti u Pariz: »Dati Austriji Bosnu, bila bi odšteta koja bi možda omogućila mirno rješenje talijanskog pitanja, što se tiče Venecije. Ne bi se trebalo, usuđujem se reći svoje mišljenje, pogađati o granicama kompenzacije za Austriju, ako bi se moralo ići i s onu stranu Skadra i utjeloviti joj dio Albanije, naseljen Mirditima, koji su svi katolici; tako bi se oslabio ruski utjecaj, opasan otkako se čini da se želi poistovjetiti s pravoslavljem. Štaviše, tako bi se osujetio cilj kojem Rusija odavna teži: tj. da se učvrsti na obalama Jadrana.«²⁹

²⁴ G. Stefani, o. c., str. 237. Svoj sud ponavlja 1958. u: *L'Adriatico nelle guerre del Risorgimento*, str. 143 (»Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico«, Udine 1958); usp. A. Tamborra, *L'Europa danubiano-balcanica e l'Italia nel Risorgimento: La »Porta« di Trieste*, str. 19 (u »Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico«). G. Quazza, A. Tamborra: *Cavour e i Balcani*, *Rassegna storica del Risorgimento* 1959/I, str. 97.

²⁵ C. de Franceschi, *L'attività dei comitati politici.*, str. 188.

²⁶ S. Markus, *Relazione del viaggio compiuto in Ungheria nel 1861 dal conte Fè Ostiani dell'ambasciata italiana a Costantinopoli*, *Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico*, str. 96.

²⁷ A. Tamborra, *Balcani, Italia ed Europa nel problema della Venezia (1859—1861)*, *Rassegna storica del Risorgimento* 1957/IV, str. 814 i d.

²⁸ Isto, str. 818.

²⁹ C. Vidal, *La vita pubblica a Fiume nel 1860—61 secondo i rapporti di un agente consolare francese (prevedeno s francuskog)*, *Fiume, Rivista di studi Fiumani* I—VI, 1954 (br. 1—2), Roma, str. 7.

Za ovaj rad najznačajnije je ono što je Tamborra iznio u djelu: Cavour e i Balcani,³⁰ gdje stoji da je Cavour pomišljao da se stvore »nezavisne kršćanske države s protuaustrijskom funkcijom« — koje bi mogle biti i u konfederaciji s Mađarskom. Uzevši u obzir da se Austrija odupirala zamjeni za Veneciju, za Cavourova života, na liniji politike načela narodnosti, pa i na liniji realističke politike ili politike otvorenih mogućnosti, kakvu je Cavour uistinu umio voditi, za naše područje bila je ova dvojna koncepcija o nezavisnim državama i konfederaciji s Mađarskom bez sumnje najznačajnija ako je riječ o agitaciji Rezza.

Drugo je pitanje kako da se stavovi Cavoura i Rezzina agitacija uklope u razmatranje o Cavourovoj politici uopće. Engleski historičar Mack Smith npr. sudi da je Risorgimento promašena politička revolucija i drži također da je fašizam »kraj procesa čija odgovornost ide do Cavoura«.³¹ S obzirom na događaje drugog svjetskog rata, Mack Smith i borbeni dio de Franceschi jeve informacije se podudaraju; ali je de Franceschi vodio računa i o Cavourovim rezervama; smatram da se te i takve rezerve mogu konstatirati i u Rezzinu radu.

U međuvremenu, Rijeci su naređeni treći izbori za hrvatski sabor, o čemu Rezza sa zadovoljstvom javlja: »Do 1 sat poslije podne nije se pojavio ni jedan glasač« (br. 144). No u istom broju Rezza, na zahtjev, donosi ispravak na prikaz u svome listu o govoru prof. I. Katkića, održanom prilikom zasjedanja riječke županijske skupštine; prof. Katkić objašnjava da je prigovarao »Gazzetti« ne kao listu, već samo dopisniku G. P. S tim u vezi Rezza kaže da je dobro što Katkić »ne dijeli mišljenje onoga tko bi s nepravom želio da se smatra kako se »Gazzetta« ogriješila o dužne obzire prema Narodu što ga ona poštuje i cijeni.« On donosi doslovni tekst Katkićeva govora, u kojem ovaj pokazuje da krivnja za stanje na Rijeci nakon 1848. nije na Hrvatima; i da bi isto takvo stanje bilo i da je Rijeka bila s Mađarima, jer su i Mađari i Hrvati imali 12 godina isti »despotički režim«. Uz ovo, Katkić je rekao: »Kad bi Gazzetta di Fiume što sadrži taj članak ostala samo u našim rukama, ja ne bih nalazio vrijednim da o njem govorim. No Gazzetta ide iz ruke u ruku i k drugim narodima, kod kojih se želi zaniijekati naše ime i napasti naša čast; dolazi u ruke naših dalmatinskih sunarodnjaka, koji bi zajedno s našim neprijateljima mogli dati za pravo Riječanima kad se ovi ne žele ujediniti s nama...« Dakle, prijekor s hrvatske strane što ga je Rezza dobio zbog »autonomaštva« Rijeke, pretvara on u pohvalu sebi, i to riječima tog istog kritičara. Smisao je te pohvale u konstataciji: da Rezzin list odlazi izvan granica zemlje, odnosno države, i svijet zacijelo upoznaje i s drugim problemima

³⁰ Usp. I. Juvančić, Talijanski Risorgimento i odnosi s Jugoslavenima, Jadranski zbornik III, Rijeka-Pula 1958, str. 447; usp. Documenti diplomatici italiani 1861—1871, vol. I, Rim 1952. dok. br. 156, str. 186, bilj. 2: »U povjerljivim uputama Cavoura Cerruttiju za misiju na Istoku (18. rujna 1860) njemu se nalagalo da prikupi informacije o Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Bugarskoj, upozoravajući da su ta ispitivanja »nužna da bi se odlučilo da li valja u tim zemljama pogodovati formiranju nezavisnih kršćanskih država, ili, kako često predlažu publicisti, valja gledati da se Austriji nadomjesti gubitak Venecije, dajući joj turske pokrajine dosolunskog zaljeva«.

³¹ P. Guichonnet, Denis Mack Smith: Storia d'Italia, dal 1861 al 1958, Bari 1960, Revue historique 1962, t. 227 (IV—VI), str. 522 (523).

zemlje, a ne samo riječkim. Rezza npr. donosi informacije o policijskoj kontroli što je vrši državna financijska služba u Hrvatskoj (br. 144), o saborskom zaključku oko egzekutivnog utjerivanja poreza (br. 146), on se naprosto snalazi u hrvatskoj problematici kako zna i može, s obzirom na svoj mnogoznačni položaj.

Poslije Cavourove smrti situacija se sigurno umnogome izmijenila, pa je Rezza zacijelo morao i po vlastitoj ocjeni ublažiti svoju promađarsku agitaciju. Iako će najčešće referirati o mišljenjima unionista na saboru u Zagrebu, može se već sada reći da će referirati i o suprotnim mišljenjima i da će, na kraju krajeva, slika sabora 1861. izaći iz Rezzina lista neokrnjena.

Dakako, da teze, kao Šuhajeva sa sjednice sabora 17. lipnja, nisu značile osobitu slobodarsku propagandu što se tiče Hrvatske: »Radi se prije svega o tome imamo li elemente da možemo zasnovati svoju nezavisnu egzistenciju... Ako to ne možemo, valja se upitati da li da se obaziremo na Austriju ili na Ugarsku« (br. 150). Rezza prikazuje prijedlog zagrebačkih poslanika o odnosu s Ugarskom i Šuhajevu kritiku prijedloga centralnog odbora, po kojoj taj prijedlog ne odgovara deklariranoj namjeri o pogodbi s Ugarskom. Iz Kvaternikova govora 18. lipnja ništa ne citira, ali reproducira ove njegove teze: ne postoji samo put u Beč ili Peštu, već i treći, put nezavisnosti; realna unija s Ugarskom nekorisna je za narod i politički-nacionalno i materijalno; ona dapače materijalno ubija narod; hrvatsko pitanje je evropsko pitanje; Mađarska želi podići svoju supremaciju na grobu naše slobode; i Deakova i Telekyjeva politika neprijateljska je prema Slavenima.³² Rezza kratko iznosi smisao Kvaternikova ustavnog nacrtu, osim toga notira i Kvaternikovu želju da se teza o trećem putu, tj. putu nezavisnom od Beča i Pešte, iz sabora, uputi posebnim spisom u narod (da istruirsi l'ignaro popolo — kaže Rezza); to se može shvatiti dvojako: za narod koji i ne sanja o nezavisnosti, ili za narod koji je uopće neupućen, odnosno neuk. Na ovu skrivenu misao ipak se veže zaključna Rezzina informacija o Kvaternikovu govoru i prijedlogu: »On će biti štampan po prijedlogu grofa Jankovića« (sve u br. 150, 21. VI 61). Ovu informaciju o Jankoviću ne spominje M. Polić 1899, niti se na nju osvrću noviji radovi o saboru od god. 1861. Rezza je u kratkom prikazu Kvaternikova govora, a koji je trajao tri sata, smatrao da vrijedi reći i tko je predlagao da se taj govor štampa. Ova Rezzina informacija zacijelo upućuje zašto je Kvaternik u inozemstvu kasnije tvrdio, da se za nacionalni pokret u Hrvatskoj može računati i na grofa J. Jankovića. Po potrebi, on se pri tom mogao pozvati i na Rezzino štampano svjedočanstvo. Rezza je bilježio i druge izjave u prilog Kvaterniku, tako Bogovićevu, 26. VI (br. 159).

Rezza je, pišući o Kvaternikovu govoru, izostavio njegove teze o Mađarima i moru; ali je u br. 154 donio mišljenje M. Hrvata o tome³³ (Rezza redovito iako ne uvijek, označuje da je tok saborskih sjednica prenio iz »Pozora«). Paralelno, Rezza daje kroniku hrvatsko-riječkog sukoba; isto tako,

³² E. Kvaternik, Govor... na saboru 18. VI 1861, str. XLXXX, LI, LXXXIX, XC, XCI, LXVIII—LXIX.

³³ Hrvat: »Mi imamo naše hrvatsko more, od kojeg su Mađari veoma udaljeni, i kojem se mogu primaći jedino prelazeći preko naše zemlje, na što su prisiljeni.«

kad se u saborskim govorima spominju Istra ili Rijeka kao hrvatski posjed, on stavlja upitnik u zagradi (br. 154, govor Šviglića; br. 158, Starčevićev govor); u br. 158 Rezza o saboru javlja da je Starčević podržao, 26. VI, Kvaternikov prijedlog; nešto kasnije, počevši od 26. VIII (br. 203), Rezza će štampati Starčevićev govor čitav.

Početkom srpnja adresa mađarskog sabora odbijena je u Beču. Tih dana mogu se iz Rezzine tiskare nabaviti ova dva djela, koja Rezza reklamira i za njih prima novac: Tommaseovo *La questione dalmatica riguardata ne suoi nuovi aspetti* (Zadar) i Šulekov *Lo statuto Croato-Ungarico esposto da Bogoslavo Šulek, Split 1861* — prijevod odobren od autora. Rezza donosi i sa-držaj ovog spisa (br. 162).

U br. 163 Rezza je, iz sabora, opet donio pohvale Kvaterniku, što će činiti i ubuduće, ali je isto tako notirao protest Kvaternikovih birača (Ribnica), jer da se Kvaternik, po njihovu sudu, iznevjerio uniji s Mađarima. Sa sjednice od 13. VII Rezza bilježi Jankovićev stav: »Dok Kvaternikov prijedlog otvoreno traži politički savez, a prijedlog zagrebačkih zastupnika realnu uniju, prijedlog centralnog odbora nije jasan u svome pravom načelu« (br. 172, 18. VII). Rezza bilježi da su protiv prijeloga centralnog odbora (čl. 42) glasali Kvaternik, Starčević i Akšamović kao »deputato confinario«; on će štampati i adresu graničara saboru od 15. VII (za ukidanje Granice i izjednačenje uprave s Hrvatskom). Unionistički exodus prenio je Rezza iz »Vaterlanda«, zajedno s Vrbančićevim prepadom: »Ovdje ima ljudi koji sa slabo skrivenom nestrpljivošću ne mogu dočekati čas da razglase po svem svijetu kako se Hrvatska bacila bezuvjetno u naručje Ugarske...«, na što je galerija klicala: »triditori«, a Rezzin dopisnik stekao »dojam o pogrebu, u kojem je po drugi put pokopana budućnost naše drage domovine«. Rezza štampa čitav protest ove grupe i njihova imena: 34 poslanika i 8 magnata (br. 173). Br. 174 donosi Starčevićev protest na Vrbančića: »Ako je g. Vrbančić rekao da stranka gosp. grofa Jankovića hoće da nas dovede na svu silu u ugarski sabor, moglo bi se s isto toliko temelja tvrditi da ih ovdje ima mnogo koji su se dogovorili da nas dovuku u Carevinsko vijeće u Beču.« Br. 176 donijet će svojevrsnu potvrdu Starčevićeva suda, iz Evrope; Rezza kaže: »L'Indépendance belge, govoreći o odluci većine sabora u Zagrebu od 13. srpnja, kaže da ova odluka — osim što pogodbu s Ugarskom čini ovisnom o uvjetima koje ova zemlja nije u stanju prihvatiti, čak kad bi htjela dati dokaz o svakoj mogućoj susretljivosti — ima i najteži nedostatak u tome što ne dopušta ni samoj Hrvatskoj da se sredi. Odluka sama tek konstatira ta neslaganja i govori protiv onih koji su je izglasali. Oni su smatrali da služe svome rodoljublju, a u stvari su, u spletu što ga stvara pitanje narodnosti u bazenu donjeg Dunava, samo poslužili interesima Beča«. U br. 177 Rezza će ovo utvrditi citirajući iz kraljeva otpisa na adresu mađarskog sabora, gdje se u vezi sa zaključcima mađarskog sabora god 1848. kaže šta vlada ne odobarava: »2. Sve ono što u zakonima 1848. vrijeđa nemađarske narodnosti; ono što steže Srbe, Slovake, Rumunje itd., itd, u njihovom jeziku i što utvrđuje na osnovu zakona nadmoć mađarskog elementa. 3. Sve ono što pod imenom *partes adnexae* ponovo oživljava borbu između Hrvata i Mađara s jedne, zatim između ovih posljednjih i erdeljskih Rumunja s druge strane.« Ako se ima na umu kako je Rezza ranije počeo tretirati »*partes adnexae*« dok još nisu bili raščišćeni od-

nosi, vidi se da tu temu prati u njenu razvoju i da sada pokazuje kako je Beč pristao baš uz onu interpretaciju »partes« o kakvoj je Rezza natucio, komentirajući stav iz Kvaternikove brošure. Donio je i sud da od svega toga korist ima samo Beč, ali se ne upušta u razmatranje vide li u tome neku korist za sebe Hrvati. Privremeno, on je mađarsko pitanje doveo do najnižeg nivoa, kad je zapisao govorkanja o M. Eszterhazyju, novom ministru bez portfelja; priča se, prenosi Rezza vijest, da je rekao »da bi morao biti njemački ministar, jer nije u mogućnosti da dobro složi tri rečenice na mađarskom jeziku« (br. 177). Ovome je dodao vijest iz druge ruke: »Gosp. de Moustier (francuski poslanik u Beču; Lj. K.) uvjerava, što je važno, da je jedan francuski agent sklonuo hrvatski sabor da ne pristane na bezuvjetnu uniju što su je predlagali mađarski pristalice (!?—; znakovi kod Rezze; Lj. K.) Barem se ovdje tako govori« (vijest iz »Triester Zeitung«; Lj. K.). U br. 186 pod općom oznakom »Pešta« javlja: »Tvrđnje s različitih strana da se antimadžarske (antimagiare; Lj. K.) odluke sabora u Zagrebu moraju u prvom redu pripisati utjecaju francuskih agenata, također se pretresaju i u diplomatskim krugovima u Beču. To je francuskom poslaniku dalo povoda da odlučno demantira sve tvrdnje što se s takvim ciljem šire.

No Pester Lloyd kaže, u jednome dopisu iz Beča, da, ako nikome ne može pasti na pamet da povjeruje kako će francuska vlada priznati aktivnost svojih agenata u Zagrebu, još se manja važnost može pridavati ovome demantiju, jer je sigurno da su francuski agenti stvarno bili aktivni u Zagrebu u naznačenom smislu.³⁴

Ova se vijest nastavlja na Rezzinu informaciju od 2. VIII, gdje je već javio da Hrvati ne žele u Carevinsko vijeće. Posljednje borbe oko toga pitanja Rezza će pratiti dramatski, telegramima iz Zagreba, koji izražavaju zadovoljstvo nad događajima od 5. VIII, kad je sabor definitivno odbio da prizna »zajedničke interese« s Austrijom.

Pri svemu tome, Rezza uporno odvaja Rijeku iz hrvatskog kompleksa, pa kad javlja o skupštinama riječke županije, svaki put u noti objašnjava: »Ne miješati sa skupštinom slobodnog grada i kotara Rijeke« (br. 189, 283 i dr.).

Rezza pokazuje da se stav hrvatskog i ugarskog sabora o Reichsratu podudara, pa će sada i s te osnove instistirati na mađarsko-hrvatskoj slozi; u tu svrhu služi mu vijest o dolasku mađarskog violinista Rémenyja u Rijeku, koji da ima posebne zasluge za Hrvatsku jer je po vlastitom nahođenju godinu dana ranije dao u Mađarskoj 6 koncerata, čiji je prihod, 2500 forinti, namijenio »siromašnima u Hrvatskoj« (br. 195).

U Rezzinu listu zacijelo mnogo znači ono, što je Deak, mađarski prvak, imao kazati o zakonima god. 1848. u vezi s Hrvatskom. Pravi smisao hrvatskog otpora prema mađarskim zakonima god. 1848. tu je potpuno prikriven: »Čak je i Hrvatska, koja je digla oružje protiv zakona 1848, dijelila s nama i s drugim zemljama istu sudbinu. Oduzeta su joj ustavna prava, i kao i mi

³⁴ O tome nešto bilježi i A. Starčević: »Francez, po napatku pribiva sednicama hrvatskoga sabora od prvoga dana do zaključka da Hrvati s Austriom neimaju zajedničkih interesah« Nagodbe (1880), Djela Ante Starčevića III, Zagreb 1894, str. 302.

morala je snositi svu težinu apsolutističkog sistema. Pri tom optužbe protiv zakona 1848., po našem mišljenju neosnovane, ni na koji se način ne mogu ticati Hrvatske.

Potresi, opasnosti i apsolutni sistem koji je uveden nisu, prema tome, posljedica mađarskih zakona iz 1848, jer je apsolutni sistem bio uveden i tamo gdje se nisu protezali mađarski zakoni, čak i tamo gdje je nastao otpor protiv tih istih zakona.« To znači da Deak ne priznaje da bi išta u zakonima 1848. ugrožavalo Hrvate i da — ako vlada ima kakvih teškoća s Hrvatskom — treba da to pripiše apsolutizmu. Ne ugrožavaju Hrvatsku zakoni god. 1848, koji tamo nikad nisu bili na snazi — izlazi iz Rezzina teksta, odnosno Deakova.

Ako štedi Mađare, Rezza se uvijek umije zauzeti i za Hrvate. Dok prati saborsku debatu oko upotrebe talijanskog jezika na Rijeci, ne ustručava se štampati Vončinine riječi: »Još nije prošlo sto godina što su Riječani uskratili desetinu biskupu u Puli zato što je ovaj htio u službu božju uvesti latinski jezik umjesto hrvatskoga, a sada čovjeku srce plače kad vidi što se na Rijeci događa. Radi se o tome da se spasava hrvatska narodnost na čisto hrvatskom tlu kakvo jest Rijeka, od nezahvalnih stranih gostiju, koji su s ljubavlju primljeni na našim obalama. To ne znači raditi kao Bach i Thun« (br. 197).

Čini se da su ovakve informacije uzbunile neke »Gazzettine« čitaoce, pa u broju 201 jedan i protestira, jer Rezza nema šta da kaže o zaključcima sabora oko upotrebe hrvatskog jezika u prvom redu u riječkim školama. Rezza odgovara suzdržljivo, u istome broju; kaže da zaključak sabora treba kraljevu sankciju da bi stupio na snagu; on se nada da će vlada voditi računa o »izuzetnim okolnostima« grada, i još kaže da u tome ne nalazi ništa što bi ga uznemirivalo. Rezza je strpljiv, jer u br. 203 Deakov govor očituje da je Rijeka integralni dio Ugarske; u istome broju Rezza nudi na prodaju čitav Deakov odgovor kralju, kao posebnu brošuru. Deakov govor ponuđen čitaocima talijanskog jezika Rezzin je rječit komentar na raspust peštanskog sabora tih dana. A da bi udovoljio pravdi, Rezza od br. 203 (26. VIII) počinje štampati Starčevićev govor od 26. VI 1861 (iz »Pozora«), u kojem je za ovu temu najznačajnije ono što je Starčević imao kazati o Mađarima:«... i mi i svi narodi Ungarie o gospodstvu Magjarah sasvim onako sudimo, kako i o gospodstvu Austrie: — mi svi želimo osloboditi se od jarma bilo čijega, a neželimo jarme menjati.«³⁵ Vrijedi zabilježiti i Rezzin komentar na ovaj govor: »Prenijeli smo na našim stupcima, preveden iz Pozora, govor gosp. dra A. Starčevića, u potpunosti, da bismo upoznali naše čitaoce s činom koji je karakterističan za duh stanovitih poslanika na zagrebačkom saboru, a koji stvaraju sasvim novu i sasvim svoju historiju, koja, čini se, ne odgovara stvarnosti ni izdaleka, koja ne zarezuje nikakav pouzdan put i koja — umjesto da smjera na istinito dobro ove zemlje, već toliko izmučene — mogla bi je još više opteretiti novim nezgodama.

Ono što s druge strane više od svega udara u oči u govoru gosp. Starčevića jesu napadi bez reda i na Austriju i na Ugarsku, to je silovita strast, tako da kad prevlada, više nema rasuđivanja.

³⁵ A. Starčević, Govor 26. VI 1861, Djela I, 1893, str. 25 (24—27).

Ne kažem da Starčevićev govor ne sadrži istine, ali su one rasute u gomili konfuznih ideja, kojima posve nedostaje nit razložne politike.

Toliko smo smatrali potrebnim primijetiti, dok, prenoseći ovaj dokument, ne dijelimo s naše strane njegov duh.«

U br. 203 jedan se dopis izjašnjava o vijećanju sabora o hrvatskom jeziku i kaže da taj zakon nije dovoljno shvaćen: »Valja prije svega priznati da taj zakon nije izglasan s obzirom na Rijeku, čije stanovništvo, kad bi i bilo isključivo talijansko, nije u razmjeru sa stanovništvom kraljevstava. Zatim, svatko zna da u ovima nema miješanih narodnosti, ako se izuzme Rijeka. Taj je zakon izglasan da bi podigao branu njemačkom jeziku da bi ga sasvim izagnao iz tih kraljevina, čak iz najskrovitijih zakutaka javnog života.« Na Rijeci se dopušta upotreba talijanskog jezika u upravi, sudu i trgovini. Pisac uspoređuje odnos vlasti u Mađarskoj prema nemađarskim jezicima i konstatira da se u Rijeci podnesci prevode na talijanski, a vlast ne zahtijeva prevođenje talijanskih podnesaka na hrvatski. A činjenica je da stanovništvo nije isključivo talijansko. To je upravo povreda prava hrvatskog jezika. Sve ovo redakcija ne komentira, ali se ograđuje od piščeva stava o upotrebi hrvatskog jezika u školama. Pisac pokazuje neophodnost nastave na hrvatskom jeziku, jer se njime piše i govori u javnom životu. Upozorava da je privatnim školama na Rijeci slobodno vršiti nastavu na talijanskom jeziku.

U br. 204 očito sam izdavač zuzima stav prema gornjem članku i smatra da je pisac dokazao »da se Rijeka s obzirom na slobodnu upotrebu svoga jezika nikad nije nalazila u boljem položaju nego sada...«; dalje kaže da mu je zabranjeno upuštati se na taj teren i tvrdi da ne razumije što je pisac mislio kazati govoreći: da se ponetko u Rijeci boji, u vezi s talijanskim jezikom, i pomišlja na »priviđenje koje se nikad neće pojaviti«. Rezza nikako ne želi razumjeti na što se i na kakvo priviđenje tu misli, već čvrsto smatra da hrvatska školska politika u Rijeci ne vrijedi, jer se jezik u školi ne smije oduzeti »narodu, bio on brojem velik ili malen« (br. 204).

Sa saborske sjednice od 26. VIII Rezza javlja o Kvaternikovu protestu protiv prakse da se u Carevinskom vijeću raspravlja o zemljama koje tamo nisu zastupane. U br. 207 prenosi iz »Pozora« debatu oko pitanja misli li Kvaternik ili ne misli da su Mađari zbog pobune god. 1848. izgubili pravo na ustav. Rezza, kao i »Pozor«, s nekog razloga smatra potrebnim da ove razgovore citira.

Mađarska tema raspravlja se tih dana u Carevinskom vijeću; uvodnik u br. 210 posvećen je osudi bečkih centralista i njihove teze da su Mađari izgubili pravo na svoj ustav s revolucijom; neprestano se bavi govorom poslanika Smolke u Reichsratu u obranu ugarskog prava; a paralelno s tim, upravo u br. 210, štampa i ove teze iz Starčevićeva govora: »Od toga vremena opazila je Evropa da Mađari žele zamijenit Austriju u tlačenju naroda (? — Rezzin; Lj. K.), Evropa znade, da svaki zarobljeni narod na istoku postaje zrio za rusku knutu, Evropa znade da se preko ropstva na istoku, isto ropstvo približuje i zapadu.«³⁶

³⁶ Isto, str. 24; usp. V. Bogdanov, Uloga Vojne krajine i njenih zastupnika u hrvatskom saboru 1861, Zbornik Hist. ins. JAZU 3, str. 99, pri čemu Starčevićeva misao o Mađarima, na tome mjestu, nije iznijeta do kraja.

Početak rujna 1861. list piše o mogućnosti englesko-austrijskog saveza i posebno počinje tretirati Istočno pitanje. A rečeno je ranije da su sugestije oko Venecije sezale preko pitanja Bosne i Hercegovine u Istočno pitanje; talijanska je vlada početkom kolovoza izaslala specijalnog agenta da ispita prilike »na Dunavu«. ³⁷ Njegov izvještaj datiran je sa 3. IX 1861. Od ranije Rezza prati oružane sukobe Crnogoraca i Turaka.

Hrvatsko-mađarsko pitanje prezentira se sada Smolkinim prikazom historijskog razvoja na slavenskom jugu i Starčevićim prigovorom oko mađarskih tisuća (dobrovoljnih priloga) za gladne Hrvate! (br. 213).

Nema sumnje da je Rezza, štampajući Starčevićev govor — dva mjeseca nakon što je izrečen — najbolje pokazao radikalno lice hrvatskog sabora; pažljiv čitalac mogao je iz austrijske teme kod Starčevića zaključiti što vrijedi njegova kritika mađarstva, bez obzira na Rezzin komentar. Očito je da su mađarsko-hrvatska neslaganja i s ovom objavom na talijanskom jeziku postala u većoj mjeri javna negoli su to mogla biti na temelju ranije, u osnovi privatne, Kvaternikove agitacije u inozemstvu.

Zacijelo su upravo hrvatske teme u »Gazzetti« pribavile Rezzi nevjerojatan napad od strane Perega, urednika veronskog austrofilskog lista (Giornale di Verona), s kojim Rezza stalno polemizira. Perego Rezzu naziva Rettig, predbacuje mu barbarizme i gramatičke greške. »Gazzettu« naziva »prljavom hrvatskom bludnicom«; »Gazzettu«, kaže Perego, preporučuje »Mletački odbor«, ona je »službeni organ hajduka« i ne treba da druge optužuje zbog reakcionarstva, jer je sam Rettig najveći reakcionar, koji »želi svoju zemlju učiniti feudom Ugarske i jer se zalaže za stvar jednog sabora, u kojem je javno rečeno, i to u oči predsjedniku, da je od svih vlada najbolja ona u Turskoj«. Perego smatra da onaj tko sebe smatra liberalnim ne mora »konspirirati s našim neprijateljem s onu stranu Mincia na štetu integriteta carevine«, kao što to čini i »Gazzetta di Fiume«. Sve je ovo Rezza odštampao na glavce u svom broju 221 i sve je to svojevrsan dokaz da se može govoriti o Rezzinoj agitaciji za hrvatsku stvar.

Paralelno s vijestima o borbama na tursko-crnogorskoj granici, Rezza će u rujnu donositi i vijesti o prilikama u Bosni. U br. 233 obrađuje Istočno pitanje prema »Srpskom dnevniku«, tj. kao i sama talijanska vlada, zanimaju se za čitav balkansko-podunavski kompleks, otkako su oba sabora zaključila svoj rad, odnosno dala svoja osnovna rješenja. Još u rujnu počinje štampati članak »Turska i Crna Gora« predstavljajući problem jezgrovit i jasno: Turska se uvijek smatrala gospodarem Crne Gore, a Crna Gora sebe nezavisnom zemljom.

1. listopada list zauzima stav prema situaciji i, dosljedno svome prvobitnom stavu, obuhvaća hrvatsko i mađarsko pitanje u jednu cjelinu: prisvojivši isključivo pravo da razrežuje porez i određuje broj regruta, februarski se patent našao u nepomirljivoj opreci s ustavnim pravom Ugarske i Hrvatske. Ove formulacije o zajedničkom pravu ili interesu Ugarske i Hrvatske nije Rezza čak trebao ni tražiti, jer ih je našao gotove u »Ost und Westu« (br. 234).

11. listopada počinje štampati adresu hrvatskog sabora (br. 243), a tome dodaje vijesti o kretanju mađarskih emigranata, odnosno vijesti o emigrant-

³⁷ S. Markus, o. c., str. 98.

skom kandidatu za ugarsku krunu. Mnogo se bavi boravkom hrvatske deputacije u Beču i sve do raspusta sabora neće se umoriti ponavljajući ustrajne vijesti bečke štampe kako će Hrvati ipak poći u Carevinsko vijeće. List daleko pokazuje i da hrvatsko pitanje još nije riješeno i da mu se pridaje znatna važnost.

Dok javlja o ekspediciji Mieroslawskog, poljskog emigranta, u Crnu Goru, Bosnu i Austriju, uz pretpostavku da su u dogovoru s Mieroslawskim srpska i crnogorska vlada i podunavske kneževine (br. 248), prenosi iz mađarske štampe notu o razgovorima Kušlana i Kraljevića s »ugarskim centralistima« oko odvojenog položaja Hrvatske (br. 250). U vrijeme dok ministarski savjet u Beču vijeća o odgovoru na adresu hrvatskog sabora, Rezza u uvodniku štampa iz »Pester Lloyd« sud o situaciji: Ugarska je svečano protestirala protiv Bachova sistema, kao i protiv Schmerlingova. »Hrvatska, u koju se polagala nada da će neutralizirati Ugarsku, postala je po svojoj opoziciji druga Ugarska« (br. 254). Tako mađarska štampa u listopadu identificira Hrvatsku s Ugarskom, a u Beču smišljaju odgovor na hrvatsku saborsku adresu u očitom nedoumici. Rezza piše o planu Mažuranićeva odgovora za hrvatski sabor i o perspektivi da sabor još neko vrijeme zasjeda (br. 256). Potvrđuje vijest da se prvaci ugarske i hrvatske stranke nalaze pred dogovorom. Hrvatsku Rezza često prezentira čitaocima preko peštanske štampe; ta štampa brižljivo briše sve hrvatsko-mađarske opreke i već mjesec dana može se kod Rezze čitati kako modifikacije u ugarskom ustavu, u interesu jedinstva monarhije, mogu imati važnost zakona samo na temelju stava »sabora u Pešti i Zagrebu« (br. 262).

Početkom studenog list će raspravljati o Srbiji i slavenskom pokretu u Turskoj. Pisac govori o opasnosti za Srbiju ako bi podržala Crnu Goru i ustanak u Hercegovini, i to zbog saveznika koje bi Turska u takvu slučaju tražila i lako dobila, uz bilo koju cijenu. Srbija bi mogla ostvariti slavensku konfederaciju svojim zalaganjem, ali mora misliti o opasnostima. Pisac sudi da je Srbija centralna tačka južnoslavenskih zemalja; na svaki način, znak za opći pokret tih naroda morao bi doći iz Beograda i dok se Srbija ne izjasni, tamošnje borbe »nikad neće poprimiti karakter narodnog ili vjerskog rata« (br. 264). Atmosfera je, međutim, zategnuta, ne samo zbog borbi na crnogorskoj granici i u Hercegovini. Talijanski list »Opinione« predviđa »da će u proljeće rat s Austrijom biti neizbježan«. U istom broju, međutim, dopis iz Torina javlja o putu emisara francuskog cara u Beč, s ponudom o pogodbi za Veneciju. Broj 266. 8. XI, govori otvoreno o otpuštanju Venecije Italiji, koji je posao potakla francuska vlada u Beču. Iz toga se vidi da se francuske ponude Beču vežu o situaciju oštrih borbi s Turcima oko Crne Gore, čemu su kod Rezze prethodile vijesti o planovima emigranata (Mieroslawski). Dakako, ne u prvom redu kod Rezze, već u evropskoj štampi, te su vijesti bile priprema za pokušaj nagodbe oko Venecije, pri čemu se, kako je poznato, pomišljalo na odstupanje Bosne i Hercegovine Austriji.

Za mađarsku opoziciju Rezzin list kaže, prema bečkim listovima, da je na pragu pobune. On će i prikazati tu opoziciju, jer u br. 268 na čitavoj strani štampa vladine dekrete o deliktima protiv sigurnosti države, kakvi se predviđaju u Ugarskoj.

Do 12. XI postalo je očito: kraljev otpis dat će Hrvatskoj različite koncesije, ali će sabor biti raspušten, zbog svoga stava. U br. 273 počinje štampati čitav otpis. Sam neće komentirati sadržaj toga spisa, ali će javiti o demonstracijama studenata protiv bana na Markovu trgu u Zagrebu (br. 274, 18. XI). Posebno će izvijestiti o posljednjoj sjednici sabora u br. 175; da je poslije čitanja kraljevog otpisa tražio riječ Kvaternik, ali mu je ban, kao carski komesar, uskratilo. Ban je naložio da se protokolira akt o rapuštanju sabora, kad je većina zastupnika napustila dvoranu, kličući: »Živjela hrvatska domovina!« Grad je miran, ali su se 13. XI ujutro pojavili letci sa satiričkim komentarom na raspust sabora; to se pripisuje omladini. Policija je skinula letke rano ujutro. O demonstraciji omladine kaže se, da je protestirala zbog toga što je vojna glazba, na svečanosti za oficire kod bana, svirala samo njemačke melodije. Zato su mladi počeli pjevati »još Hrvatska nije propala«, pa je intervenirala policija, pohapsila pa pustila nekolicinu (br. 275). Umjesto svoga komentara na čitav kompleks kraljeva otpisa, Rezza štampa »Pozorov« komentar; »Pozor« se ograđuje od suda bečke štampe da je kraljeva poruka umjerena; neki misle i drugačije, da je odgovor samo formalnost i da će Hrvati smjesta u Reichsrat, ako ih Schmerling pozove. Ako se pak uspoređi hrvatski i mađarski stav, vidi se da je vlada prema hrvatskom saboru bila samo manje oprezna negoli prema mađarskome. »Pozor« vjeruje da će se iz otpisa jednom moći izvući svaka moguća korist. To se očito odnosi na vraćanje potpunome ustavu, a o tome »Pozor«, kaže Rezza, ne želi ponovo govoriti (br. 276).

Iz ovoga nije i stranom čitaocu teško zaključiti da je Hrvatska različito tretirana negoli Ugarska god. 1861, da je u stanovitoj mjeri hrvatsko pitanje odijeljeno od mađarskog, što je npr. Kvaternik smatrao svojim bitnim zadatkom u agitaciji u inozemstvu 1859/60. Izvod, na koji bi Rezza kao izričiti prijatelj Mađara bio imao pravo: da je ova situacija oko Hrvatske i rezultat činjenice što se teorija o tome da su Mađari zbog 1848/9. izgubili pravo na stari ustav, zapravo utjelovala u čl. 42. hrvatskog sabora — taj izvod Rezza sada ne čini. No mnogo ranije, još u vrijeme debate u saboru, Rezza je bio na tragu ovakova tumačenja, donoseći obavijest o debati u kojoj nije bilo jasno smatra li Kvaternik ili ne smatra da su Mađari izgubili pravo na ustav, odnosno pravo da se pozivaju na odnose u Ugarskoj prije 1848.

Rezzu međutim ne zanima više ranija otvorena perspektiva za Hrvatsku, već on prije svega vodi računa o datoj situaciji. Zacijelo i u vezi s pitanjem Vojvodine u saboru, koje nije pretreseno jer je sabor bio raspušten, Rezza donosi članak »Hrvatska i Srbija«. Tu se kaže da Hrvati žele federalizaciju Austrije, a Srbi dualizam. Hrvati smatraju da su Mađari od samog dolaska u Evropu kočili razvoj Slavena. I sam Szalay kaže da je najveća usluga što su je Mađari učinili Evropi to što su podijelili Slavene i osudili ih na slabljenje i propast. U takvoj situaciji, kaže se dalje, »samo su se Hrvati održali; stoljeće nakon toga svojom su se voljom ujedinili s Mađarima i jedva spasili svoju narodnost«. Palacky je tražio Austriju i kad je ne bi bilo, a u isto to vrijeme Szalay je u frankfurtskom saboru ulazio s Nijemcima u savez protiv Slavena. Zato Hrvati i žele jedinstvenu Austriju, a Srbi misle da se s Mađarima ništa ne može riješiti u prilog Slavena dok je Austrija jedinstvena.

Hrvati, naprotiv, u jakoj federaciji Austrije žele biti nezavisni od Ugarske, i »imajući pod zaštitom Austrije slobodne ruke, žele prije svega da se pobrinu za oslobođenje Bosne. Ova misao ni najmanje se ne sviđa Srbima, koji u tom vide propast svoje sile, koju nužno ili moraju dijeliti s Hrvatima, dakle se za stalno odreći izdvojene hegemonije sred južnih Slavena, ili im moraju postati protivnici, a u tom slučaju borba ne bi bila ni duga ni dvojbena«.

Nema razloga za nepovjerenje Srba prema Hrvatima. Nagodba Hrvata i Mađara ovisi o ovima, a uvjete što su ih postavili Hrvati — preporučili su čak i odlični ljudi emigracije. No Srbi ne smatraju povoljnom hrvatsko-mađarsku konsolidaciju u okviru jedinstvene monarhije. Pisac misli da dualizam nije nikakav izlaz. Dualizam što ga predlažu Srbi značio bi ropstvo za sve ugarske i sve njemačke narode u Austriji. Srbi nemaju pravo da tako nešto predlažu. »Misle li oni da drugi slavenski narodi, koji su možda pod manje okrutnim, ali zato opasnijim pritiskom sačuvali baklju svoje tradicije, sada raspršeni i stranci na svojoj baštini, da će jednim mahom promijeniti ime? Bilo bi ludo i pomisliti to.«

Plan Hrvata nije nimalo neizvediv, federacija naroda upravo je spas Austrije. Srbija ne može računati na pomoć Mađara protiv Turaka, jer se narod ne bije za ideje. I treba da računa na Slavene, jer u drugom slučaju mora računati na dug zahvalnosti, »najteži teret koji se može navaliti na ramena naroda koji se tek stvara«.

Ne mogu ništa reći o inspiraciji ovog članka; očito je da se zalaže za konsolidaciju Austrije, napada dualizam, što je antimadžarski stav. Zalaže se za hrvatski program i oštro kritizira srpsku promadžarsku orijentaciju, kako je sam prosuđuje. Valja konstatirati da je nakon svih vijesti na hrvatskome tragu, ovaj članak zaključak na hrvatsko pitanje pri kraju saborskog zasjedanja i da pokazuje ne samo dubok interes za hrvatske probleme već i za probleme slavenskog juga, pa i Slavena uopće. Kvaternik je zabilježio u svome dnevniku 26. XI da »Gazzetta« ima »liepi članak priatelj Hrvatima«. On misli da je inspiriran visokom politikom, čiji bi smisao na kraju krajeva bio: konsolidacija Austrije. Iako su u »Gazzetti« zamukli glasovi o transakciji oko Venecije, njihov je smisao bio, s francuske strane, nagodba s Austrijom. O tome i Starčević nešto kaže: »Napoleon III. obreče osloboditi Taliju do mora. Buduć iz stanovitih razloga ne mogaše osloboditi Mletačku, on ju naumi dobiti zamjenom za Bosnu i Hercegovinu. — Hrvatski sabor otvori se u travnju 1861, a već u ožujku iskrca se u Spici četa Garibaldijevih. Svrha im bijaše dogovorena: zametnut bunu u Hercegovini i u Bosni, za da se ove zemlje uzmognu predati — budi rečeno — Austriji za Mletačku. To bijaše prvi korak za upotpuniti Hrvatsku.«³⁸ Te su čete opozvane po želji Engleske, kaže se dalje.

Sam Rezza dovoljno je pokazao značenje hrvatskog pitanja u Austriji da bi razdoblje saborovanja mogao zaključiti ovakvim tretiranjem hrvatskog pitanja u okviru Austrije. Članak uostalom daje smjernice za rješenje južnosla-

³⁸ A. Starčević, Djela III, str. 302 (Nagodbe); o revolucionarima i garibaldincima u Bosni i Crnoj Gori u travnju 1861. v. VI. Čorović, Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852—62, str. 88, 95, 98; 92, 93.

venskog kompleksa i izvan Austrije, pokazujući da se rješenje mora tražiti u suradnji Južnih Slavena.

Hrvatska tema u cjelini u »Gazzetti« god. 1861, bez obzira na Rezzino »mađariziranje« i posebno riječku agitaciju, pokazuje dovoljno i probleme i doseg hrvatskog pitanja i nivo do kojeg se ono probilo u svome samoosvješćenju, pa je na mjestu sud A. Starčevića o zaslugi Ercola Rezze: »Ercole Rezza bude progonjen i zatvoren dok ne izgubi i knjigarnicu i tiskarnicu, i novine i zdravlje; dok onemogao ne pade na prosjački štap. Njegov grijeh bijaše da je u »Gazzetti di Fiume« štampao hrvatskoga sabora adresu koja je po onom talijanskom prijevodu pretočena i na francuski jezik; da je on u onomu listu štampao i više hrvatskih stvari, ter time, i ne pazeć na Hrvate nego na svoju korist, da je po svijetu raznio da Hrvati već nisu pseta Austrije. U istinu, to je težak grijeh u očima neprijatelja Hrvatske.«³⁹

Napokon, nema sumnje da je Rezza i za Cavourova života i poslije njegove smrti pretpostavljeni zadatak da informira sardinsku, odnosno talijansku vladu sa svoga terena izvršio u opsegu koji je zadovoljio čak Starčevića. Pri tom je Starčević s pravom rekao da je Rezza to radio »ne pazeć na Hrvate nego na svoju korist«. Učinio je to u hrvatskom pitanju veoma dobro, ako se ima na umu zadatak što ga je talijanska vlada postavila 18. XII 1861 svojim konzulima u Bukureštu, Beogradu i Skadru, gdje se kaže: »9. Nastojati da se sazna jesu li Mađari zaista skloni da narodima drugih jezika dadu one zadovoljštine i garancije koje oni traže. 10. Da li se ti narodi pouzdaju ili naprotiv ne pouzdaju u Mađare. 11. Koji su zahtjevi tih naroda a dadu se uskladiti s jedinstvom ugarske kraljevine. 12. Da li nastojanja Austrije da dade ili obeća tim narodima garancije, koje 1848. nisu dobili od Mađara, nose plodove, odnosno da li ih navodi da svoju stvar odvajaju od stvari Mađara.«⁴⁰

Talijanska je vlada zainteresirana i sada za mogućnost općeg ustanka u Ugarskoj, bez vanjske pomoći (tačka 13).

Iznijeta građa, suočena s ovim instrukcijama, također pokazuje da Rezzino mađariziranje oko Rijeke ni potkraj 1861. nije izgubilo svoju vanjskopolitičku dimenziju, i da Rezza nije bio, ili nije bio samo lokalni patriot, kad je Rijeku sistematski odvajao od Hrvatske. Pri tom je bila njegova dužnost da pokaže i teškoće oko takva stava, pa je to i uradio.

Ova instrukcija talijanske vlade poznaje hrvatsko ime samo kao geografski pojam — »Croazia«, a inače govori o Južnim Slavenima (serbo-illirico). U tom pogledu mogli su zainteresirani faktori očito mnogo naučiti iz Rezzina lista. Upozorati na tu činjenicu i jest bio zadatak ovog rada.

II.

Na ovome mjestu vrijedi upozoriti, da je Rezza do kraja svoga rada na »Gazzetti«, do 16. I 1862, kad je uhapšen, nastavljao na talijanskom jeziku izvještavati o hrvatskim prilikama.

³⁹ A. Starčević, Nekolike uspomene, 1870, Djela A. S. III, str. 347.

⁴⁰ Documenti diplomatici italiani, br. 450.

Nakon što je hrvatski sabor bio raspušten, Rezza prati borbu za ustavnost u Hrvatskoj, referirajući o radu županijskih skupština. One su bile primorane da vrše novačenja i pobiru porez, iako se sabor ni o jednom od tih pitanja nije mogao izjasniti. Rezza bilježi izlaganja pojedinih govornika, tako i V. Milića sa skupštine riječke županije od 28. XI. Milić se zalagao za ustav u ime snage uvjerenja u Hrvatskoj, ali i u ime »vanjskih« snaga, odnosno vanjskih utjecaja na Austriju (br. 286), aludirajući očigledno na utjecaj Francuske. Rezza je sam podupirao ovakav ton svojim priložima, naročito dopisima iz Torina, odnosno odlomcima iz debata torinskog parlamenta, gdje se — na uvid austrijskim čitaocima — pretresala sva politika vlade počevši od listovne tajne pa do skrivenih namjera francuske vlade prema ujedinjenju Italije. Rezza je odabirao i debate engleskog parlamenta — o talijanskome pitanju — pune laskavih priznanja talijanskom liberalizmu. Ako se još dodaju vijesti o kretanju Garibaldija, njegove vatrene poruke Talijanima od zgone do zgone, vidi se jasno gdje će biti jedan od uzroka što je Rezza dospio u zatvor i morao na kraju obustaviti izlaženje svoga lista: Vlasti u monarhiji doskora će propagandu za talijansku kraljevinu suditi kao djelo veleizdaje. Prije negoli je uhapšen, Rezza je stigao da na talijanskom jeziku pruži dragocjena obavještenja o stanju u Hrvatskoj. U br. 287 (3. XII 1861) služi se člankom »Ost und Westa« — »Iz Hrvatske« — gdje se županijski mehanizam sažeto prikazuje ovako: »Radi se tu dakle o tome da se spasi barem vanjski izgled (privid) municipalne vlasti, da se održi postojeća ustavna uprava i da se zemlja ogradi od izvanrednih postupaka, bili oni pozitivni ili negativni, a preko kojih bi bio pokopan posljednji ostatak ustava zemlje. A to bi se desilo ako bi municipiji odbili pobiranje poreza i novačenja. Pitanje prava može se pretresati i riješiti samo između kralja i sabora. Ako bi municipiji segli da rješavaju takvo pitanje — a odbijanje bi već bilo jednostrana odluka — u takvom bi slučaju vršili zakonodavnu vlast, koja im po pravu ne pripada, jer su to suštinski izvršni organi«.

Ovo je vrlo umjestan komentar na Rezzine informacije npr. iz riječke županije, koja je, kao i sve ostale, žestoko protestirala zbog poreza i vojske, a sama se, prividno nedosljedno, laćala da te poslove vrši.

Na istome mjestu Rezza je prenio i »Ost und Westov« prijekor upućen, nema sumnje, Kvaterniku i Starčeviću, gdje se kaže: »U ovakvome postupku (tj. u županijama; Lj. K.) nalazimo mnogo više političke pameti negoli u manji jedne frakcije hrvatskog sabora da se ponaša kao velika sila, a koju svi poznavaoči činjeničnog stanja smatraju smiješnom; smatrajući da može apstrahirati od stvarnih činjenica, ona nije oklijevala da prekine u isto vrijeme i s Peštom i s Bečom, pa je na kraju dospjela u tjesnac«. U br. 291 članak »Hrvatski municipiji i novačenja«, potpisan sa C., konstatira zadovoljstvo bečkih listova s razvojem županijske politike u Hrvatskoj, pri čemu pisac sumnja u iskrenost toga zadovoljstva: »Ako moramo vjerovati u neke znake koji nipošto nisu ni trenutni ni neodređeni, očekivalo se nešto drugo, pa ako pomislimo na ono što se sada dešava u graničnom kraljevstvu,⁴¹ to se očekivalo tjeskobno i sa željom«. — »Bilo kako mu drago, zaključimo: nisu bečki

⁴¹ Očito se aludira na Mađarsku. Inače je apostrofirana »Ostdeutsche Post«, list inspiriran od bečkih centralista.

listovi imali suviše razloga da se toliko hvale zato što je Hrvat, priključujući se ministarskim zahtjevima, više volio da spasi nešto, umjesto da izgubi sve«. Rezzin list, očito, osuđuje radikalizam hrvatskog sabora, on čak sebi dopušta ocjenu da je taj radikalizam sumnjiv: naime, u istom broju javlja iz Zagreba da je nenadano stigao u Zagreb Đuro Jelačić, čija je konfinacija u Klagenfurtu, zbog govora u saboru, prestala na intervenciju udovice bana Jelačića, a na osnovu careve odluke, s tim da Jelačić ima biti pušten kad se razide hrvatski sabor. Antinjemački duh izjava Đure Jelačića mogao se konstatirati i u ovom radu, no to je bio i osnovni ton npr. Starčevićevih istupa, o kojima je Rezzin list još ranije sudio da bi mogli samo otežati položaj zemlje; dopisnik C. dodaje sada tome sud da se s nekakvim teškoćama i računalo — u Beču.

Ma šta Rezza sudio o »radikalnima« u saboru i izvan njega, on je dao da dođu do riječi. Njemu je u interesu da se čuju svi glasovi; zato će prvi broj u drugoj godini izlaženja lista, od 16. XII 1861 (br. 1/II), donijeti članak »Južni Slaveni i Istočno pitanje«, baš kao što stalno donosi vijesti o L. Vukaloviću u vezi s incidentom oko Sutorine, o Crnoj Gori, a ponekad te vijesti veže s Venecijom, na osnovu evropske štampe (v. br. 292—9. XII 1861).

»Pozorovim« riječima, Vukalovića naziva »Garibaldijem Jugoslavije« i bilježi »Pozorove« oštre opomene bečkoj »Pressi«, listu »austrijskih Nijemaca«, a koja se ruga i Srbima i Hrvatima i Vukaloviću; »... ona se jednom izrugivala i Garibaldiju; no na kraju joj je prisjeo taj smijeh. Nema te mržnje ni te sile na svijetu koja bi mogla zaustaviti napredak Slavenstva, ma na kojem dijelu zemlje to bilo« (br. 3/II). Da se ne bi prebrzo zaključilo kako se »Gazetta« sasvim slaže s »Pozorom«, donosi u istom broju ovaj sud bečkog »Wanderera« o »Pozoru«: »Pozor doduše kreće u neku promjenu. Taj list, u koji je čista narodna stranka položila tolike nade, čini se da ipak nije odgovorio pravednim očekivanjima. U početku redakcija je dovoljno vodila računa o velikim ili općim željama hrvatskog naroda, ali to nije trajalo dugo, jer je Pozor počeo sve više odstupati od ranijeg narodnog smjera, da bi na kraju 5. kolovoza ove godine (poslije glasanja o pitanju Carevinskog vijeća), koje nije donijelo rezultat prema željama Pozora, stao više ili manje u opoziciju prema željama naroda. U posljednje vrijeme redakcija pokazuje sklonost da se vrati smjeru što ga je slijedila u početku — s kakvim rješenjem, još nije jasno« (br. 3/II).

Rezzini komentari o financijskim problemima monarhije, s lekcijama o tome što Austriju može spasiti, vežu se o duhovit članak (Varietà, br. 6/II), gdje se pisac izruguje njemačkom jeziku i u br. 7 i 8 (23. i 24. XII 1861) na predstavku glavne skupštine riječke županije, koju je sastavio Ante Starčevića, gdje se uz ostalo kaže: »... narod hrvatski u Austriji, izuzevši zajedničkog vladara, može od zajednice s drugim narodima Austrije očekivati samo vlastitu propast...« (br. 8/II, 24. XII 1861). U istom broju, u pregledu političkih vijesti, javlja se o vezama Vukalovića s nekom stranom silom; financijska kriza monarhije, nemirna turska granica i osamljenost Turske vežu se i na mogućnost anglo-američkog sukoba zbog građanskog rata u Americi tada (slučaj »Trenta«). Istog dana Rezza počinje iznositi plan hrvatske politike (završit će 7. I 1862), pod naslovom »Kraljevski otpis na adresu Hrvatskog

sabora«, s potpisom »M«, koji pisac o sebi kaže »noi Croato-Serbi del Tri-regno«. ⁴² Članku je cilj da pretrese u čemu se ne slažu adresa i otpis (oba spisa već štampani kod Rezze), odnosno pretresa se ono i onako što bi se uradilo na saboru da se i ako se sastane. Pisac konstatira da se i listopadska diploma i veljački patent kose s ugarskim ustavom, odnosno sa starim pravom Ugarske i Hrvatske da odobravaju poreze i regrute. S tim starim pravom, poniklim na terenu i u praksi tih zemalja, austrijski se oktroirani ustav ne može mjeriti. »I da bi tako odgovorili, poslanicima nije bilo potrebno da ispituju sadašnju unutarnju snagu carevine ili pak u odnosu na vanjski svijet, a niti politički raspored skorašnjeg pokreta u Evropi; tu bijaše ustavno osjećanje kakvo postoji odavna; i kad bi se monarhija sastojala od same Hrvatske, ili kad bi se ovoj danas priključila Lombardija i još Nizozemska, hrvatski bi narod jednako sudio o toj diplomi i o tome patentu. Jer, ma koliko bila mala Belgija, velika Francuska, osebujno sazdana Švicarska i Sjedinjene Države, ustavno načelo nikako se ne mijenja u dva osnovna faktora koji su: porezi i novačenje. Pa ako se to podržava u teoriji, kako to ne bi činila javna svijest naroda koji se stoljećima ponosi najlegitimnijom ustavnošću; koji, obračunajući se oholj Engleskoj, može reći s ponosom: Moj je ustav suvremen tvome; a jedini u Evropi mogu tvrditi časno: moj kralj nije nekoć bio osvajač, niti ga je nametnula lukava akcija kabineta, niti me pogađa prijekor da sam prešao u miraz ili pogodbu kao stoka; već je ova zakonita vlast koja mome vlada potekla iz mog slobodnog izbora«. U br. 10/II isti će pisac tumačiti dalje u čemu je značenje i smisao ugarsko-hrvatskog ustava, odnosno stava Hrvatske i Ugarske prema Carevinskom vijeću. Tumači dakle »energičnu upornost Hrvatske i Ugarske (Ungheria) da odbiju odredbe oktobra i februara, koje im nameću takav sistem uprave koji vrijeđa suverenitet njihove vlasti, i koji nimalo nije u skladu sa stupnjem političke kulture ovog naroda. Ni obećanje ni prijetnja nikad neće uspjeti da ga navede na spontani pristanak, jer kao gospodari svoje sudbine, umiju sami naći sredstva da je ostvare. Smatramo nužnim da ovo predočimo, jer novinstvo, ponajviše francusko, pokazuje kako se loše sudi o historijskim ustanovama ovih naroda, koji se inače priznaju kao izričito slobodni i ustavni, kad im se začudo ističe činjenica da zemlje ugarske krune odbijaju da sudjeluju u formalnom parlamentu koji zasjeda u Beču. Sam taj slučaj, možda jedinstven u historiji civiliziranih naroda, morao bi uputiti strance da se tu radi o veoma ozbiljnom političkom pitanju, kad se odbija ustavnost, koja bi u Francuskoj npr., kako se kaže, pružala zanimljivu pojavu (Revue des Deux Mondes, Débats etc.)«.

Vidi se da pisac naglašava istovjetnost ili jednako ustavno pravo Hrvatske i Ugarske, što, sigurno, odlično odgovara općem tonu Rezzina lista. U nastavku pisac će do te mjere insistirati na istovjetnosti toga prava da će tvrditi kako ga otpis za Hrvatsku priznaje, za razliku od otpisa Mađarima, ne možda zato, jer se Hrvatska 1848 nije pobunila, već zato jer je dvor tobože shvatio da preko toga prava, zajedničkog Hrvatskoj i Ugarskoj, ne može prijeći! Poreći ustavno pravo i Hrvatskoj značilo bi, prema piscu članka, ništa manje nego »da se želi smatrati kako su ova dva kraljevstva uistinu jedno

⁴² Pisac članka je Vinko Milić; usp. V. Cević, Jedan iz prvih redova: Vinko Milić, Zadarska revija 1961, br. 4/5, str. 337—342.

od drugoga nezavisni i potpuno odijeljeni«. Pred kraj zasjedanja hrvatskog sabora Rezzine su se vijesti o Hrvatskoj mogle shvatiti upravo u tome smislu i rečeno je gore da je ta namjera, isticanje i utvrđivanje hrvatskog kompleksa, izdvojenog od ugarsko-mađarskog, bio jedan od ciljeva Kvaternikova nastojanja. Sada se to kod Rezza mijenja, i da ne bi bilo nikakve sumnje u smisao dovijanja pisca toga članka, on na gornje direktno nastavlja: »...na tako nešto s druge strane ne smjera hrvatski narod, koji u vlastitoj adresi čak predlaže modalitete za ponovno ujedinjenje Ugarskoj, upravo zato da bi zajednički vršili svoja suverena prava...«.

Dakle, prema piscu ovoga članka, razlike u načinu kako se odgovorilo hrvatskom i mađarskom saboru ne bi nikako proizlazile iz različitih političkih stavova Hrvata i Mađara u god. 1848, već iz tradicionalnih zajedničkih prava, koja su, prešutno, očito bolje branili i obranili god. 1848/9 — Mađari. U br. 11 isti pisac pobija zahtjeve veljačkog patenta u ime materijalnih interesa zemalja ugarske krune: »Tako npr. rudarski i šumarski zavod u Maria Brönu, Ljubljani itd. iskazuju, prema budžetu oktobra ove godine, deficit od 27000 f, koji treba pokriti, za što bi trebala pridonijeti i Hrvatska, iako ondje ne drži ni jednog učenika. Iz toga izlazi da se pri fiksiranju tih interesa i tereta stvara nepravedni razrez poreza, čemu se Hrvatska i Ugarska nikad neće podvrći od dobre volje. Hrvatski narod smatra da bi u situaciji kad se iz Trojednice, to jest Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Vojnom kraljinom, izvlači 7 milijuna forinti godišnje, mogao sasvim drugačije unapređivati svoju zemlju, kad njegovi interesi ne bi bili stopljeni s interesima drugih pokrajina, gdje vladaju sasvim različite tendencije i koji zato pri izglasavanju budžeta mogu motriti na sasvim posebne koristi, koje su koristi njemu potpuno tuđe. Pomislivši zatim da se preko dvije trećine te svote namjenjuje za njemu nepoznate svrhe, lako se može razumjeti da osjećaj za vlastiti opstanak i ideja socijalne pravde traže da se insistira na pravu što ga kao postojeće priznaje i ustav«.

Tako je V. Milić pokazao, na način da ne može biti bolji, u čemu je šteta od »zajedničkih interesa«, o kojima je jednako, ali u usporedbi s ovim, Starčević govorio lakonički također u Rezzinom listu; Milić se tu dakle odlično slaže sa Starčevićevom predstavkom iz riječke županije; no on se po nečem od Starčevića razlikuje: u br. 12 pisac izbraja sve »zajedničke poslove« koji su isti za sve zemlje monarhije i vrše se izvan i bez kontrole sabora. Što, smatra Milić, ne znači da nije potrebno i važno da Ugarska i Hrvatska zadrže prava na kojima insistiraju. Autor članka izjašnjava se za ustavnu federalističku Austriju; pozvao se na sjednicu Carevinskog vijeća od 18. XII 1861, gdje je niz govornika odbijalo debatu o budžetu, pozivajući se na činjenicu da je Reichsrat krnj i nepotpun. Rezza je opširno prenosio te govore. Milić je dalje oštro prigovorio tendenciji patenta za centralizaciju uz pomoć »umjetno uvećanog predstavništva pomoću izbornog zakona, a u interesu isključivo njemačkome«. U br. 14 on će »Ost-deutsche Postu«, listu bečkih centralista, otvoreno predbaciti osnovu o dualizmu u monarhiji »da s formom federacije ne bi uskrsele historijsko-političke narodnosti. I uistinu, dualizam prihvaća njemačku i mađarsku (maggiarica) supremaciju u monarhiji, na očiglednu štetu slavenske većine. Pomoću dualizma Nijemci misle spasiti za

sebe barem polovinu monarhije, da bi njome mogli upravljati po svojoj volji i oholo proklamirati da se velika Njemačka proteže od Baltika do Kvarnera. Mi dobro razumijemo položaj Nijemaca u Austriji u slučaju ako bi se ostvario federalizam: da stegnuti svoj utjecaj na upravu samo 6 umjesto 36 milijuna ljudi nije malen gubitak, ako se uvažuje samo njihovi interesi«. Pisac smatra da se dualizam, kako je zamišljen ugarskim zakonima god. 1848. ne može obnoviti; pobija mišljenje da se hrvatski sabor god. 1848. izjasnio za iste principe, odnosno tumačenja kao diploma i patent. Milić ne priznaje nikakvo podudaranje, i počinje s teritorijalnim zahtjevima sabora god. 1848. (Dalmacija, Vojvodina, Slovenija, Vojna krajina), da bi preko političkih zahtjeva zaključio da je tadašnja reforma predložena ustavnim putem, a nije oktroiрана i da one zaključke (političke) kralj nije potvrdio, pa dosljedno hrvatski narod ne vežu (br. 16/II).

Ukoliko se Rezza slagao s promjenama u »Pozorovu« stavu, koje je najavio po »Wandereru«, ne može se ovdje reći,⁴³ no »Pozor« se slagao s njime u pohvalama Italiji: »Talijani su danas prvi i jedini narod koji je uspio postići jedinstvo prema narodnim načelima, i njihova sadašnja historija morat će biti istinito i pravo ogledalo za sve neujedinjene narode« (br. 16/II).

»Pozor« i »Gazzetta« mogli su se složiti čak i u dalmatinskom pitanju, jer je Rezza nastojao da se i tu čuju svi glasovi: u br. 289 (5. XII 1861) štampan je dopis iz Dalmacije, čiji se pisac ruga »kolijevci . . . nekad strašnog« Triregna, tj. hrvatskoj Dalmaciji, zalaže se za narodnost dalmatinsku i želi razvoj slavenstva u Dalmaciji »uz pomoć apsolutne izolacije od svega što je slavensko izvan Dalmacije«; ali već u br. 290 prezentira se pitanje ujedinjenja Dalmacije kao otvoreno. Br. 6/II sadrži kritiku dalmatinskih poslanika u Carevinskom vijeću, a od br. 8/II počinje polemika između »Girolama Moscovite« i Bajamontija oko unije i autonomije u Dalmaciji. »Moscovita« pledira za ujedinjenje i kaže da za nj rade zablude njegovih protivnika, »radi građanska Evropa, za koju je jedan od prvih članaka političke vjere n a r o d n o s t . . .« br. 8/II. To ispovijedanje vjere Rezza donosi kao priopćen članak, za koju rubriku što se tiče »i forme i sadržaja redakcija ne preuzima nikakvu odgovornost«, ali je izazvao Bajamontija, koji će i replicirati i razviti autonomasški program (u br. 22/II). U to vrijeme, međutim, Rezza je već ugrožen, jer je 8. I 1862. izvršen pretres u redakciji novina i tamo zaplijenjeni rukopisi i dopisi u vezi s člancima koji su bili izašli u »Gazzetti«.

Ne ulazeći na ovom mjestu u historijat Rezzina progona, valja upozoriti da je Rezza potkraj 1861. bio denunciran javno, od Perega, veronskog izdavača novina, koji je ranije već bio označio »Gazzettu« kao »hrvatsku bludnicu«. Perego je štampano, a Rezza, 28. XII 1861, preštampano ovo: »Već smo u prošlim brojevima zabilježili izvanrednu aktivnost agenata Mletačkog odbora i instrukcije što ih je ponovo dao dobro poznati Tecchio, koji želi upotrijebiti svako sredstvo kako bi se uvećala agitacija. U tu svrhu vrlo ga dobro služe mali listovi što ih je osnovao sam Odbor, ili ih pomaže, a urednik jednoga od takvih, Ercole Rezza, rodom je iz Piemonta, rođen u Genovi, i zato služi svoga gospodara radije negoli druge itd«. Uz ovo je Rezza najavio tužbu sudu

⁴³ U br. 9/II štampan je na hrvatskom jeziku poziv na pretplatu za »Pozor«.

protiv Perega zbog tvrdnje o Mletačkom odboru; u br. 12 (31. XII 1861) javlja da se obratio sudskim vlastima u vezi s Peregom.

Prije nego li je Rezza zatvoren, list je prenio iz »Wanderera« članke o ugarskom pitanju »La situazione«, gdje se iznosi da talijansko, njemačko i istočno pitanje ugrožavaju monarhiju, upravo dinastiju i — mađarski narod. »S raspadom Austrije bili bi izbrojeni dani narodne egzistencije mađarske narodnosti (nazione ungarica)«. I jedino ta dva ugrožena faktora mogu riješiti problem, i to pomoću »zakonitog ugarskog sabora, odnosno hrvatskog«. U nastavku »Wandererov« dopisnik zalagat će se za savez Schmerlinga i Deaka, upravo zalagat će se za priznanje ugarskih zakona god. 1848. i jako naglašavati važnost i ulogu Mađara u državi. Mađarske interese Rezza je i inače zastupao štampajući članke o korisnosti željezničke veze između Panonije i mora; posebno poslije pretrage u redakciji lista posvećuje pažnju riječko-mađarskim vezama, ali će 16. I 1862. izaći posljednji broj u njegovoj redakciji (br. 24/II). Idući broj (25/II od 3. II) štampan je u redakciji Francesca Marenigha, koji je na svoju molbu dobio odobrenje hrvatskog kancelara i ministra policije da privremeno zamijeni Rezzu. Rezza će potpisati tek br. 94/II, 28. IV 1862, kojim najavljuje kratki prekid u izlaženju lista i gdje daje historijat svog stradanja. Rezza je pritvoren u siječnju (16. I), da bi bio ispitivan tek 8. i 10. III, a 25. III privremeno pušten, zbog bolesti. Rezza javlja da je, pregledavši brojeve od 3. II do tada, odlučio da ne može dopustiti privremenoj redakciji da dalje izdaje list (koji je imao više od 1 000 pretplatnika), već ga obustavlja, kako kaže, na kratko vrijeme, u stvari on ga više neće ni voditi ni izdavati. Marenigh će javiti (br. 48/II) da je Rezza optužen zbog smetanja javnog mira, a iz njegovih vijesti o progonu tršćanskog lista »Il Tempo«, zatim »Wanderera« i drugih, mogli su čitaoci lako stvoriti sud i o Rezzinoj krivnji. Marenigh je naveo zbog čega je »Il Tempo« bio optužen za veleizdaju: jer je »bilo u političkim pregledima, bilo u dopisima, bilo u izvancima listova, iznosio sudove u prilog ujedinjenja Italije, u duhu sardinske vlade, sudove kadre da podanike Nj. C. V. utvrde u ideji toga jedinstva i da potaknu otpadanje austrijskih podanika od jezgre c. kr. država putem kidanja podaničkih veza koje ih ujedinjuju s monarhijom« (br. 49/II).⁴⁴

Marenigh je bilježio i naširoko štampao tiskarske procese (»Volkstimme« iz Graza ogriješio se o Schmerlinga; »Magyarorszag« dobio je opomenu policije zbog članka »Zakoni iz 1848«; vlasnik »Wanderera« tužen je zbog smetanja javnog mira — optužnica ga je teretila zbog pisanja protiv februarskog patenta tj. ustava). Marenigh ništa ne zna o slavenstvu, a u br. 39/II prezentira ruske prijedloge Napoleonu I iz god. 1808. za Srbiju, Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku. Privremeni izdavač »Gazzette«, dakle, zastrašuje svoje čitaoce kronikom štamparskih procesa, prezentira projekte velikih sila o malim narodima, piše o neslozi u Garibaldijevu bloku, zna za pogodbe Vukalovića s Omer-pašom, piše o zloupotrebama vodećih ljudi u Crnoj Gori; štampa debate iz francuskog senata i smatra korisnim da ponavlja kako su pariski radnici uzvratili adresama zahvalnost na liberalne teze princa Napoleona.

⁴⁴ G. Gaeta navodi jednak razlog i za progon Rezze (o. c., str. 17) pozivajući se na policijski zapis.

Marenigh polemizira s dopisnicima »Pozora«, pa iako se ograđuje od svake tendencije da dira u hrvatski narod, on, gdjegod može, notira navodnu nedoraslost hrvatskog jezika za tehničku i naučnu terminologiju (br. 61 i 62/II), tobožnje nepostojanje ili iluzornost hrvatskog prava na Dalmaciju (br. 62/II; 71/II), ustvari ruga se i hrvatskom imenu i svim Južnim Slavenima, uz pomoć Tommaseova pera (Una lettera di N. Tommaseo ad un sacerdote del rito greco, iz Voce Dalmatica, br. 68/II). U kronici o štamparskim parnicama javio je i o zapljeni Kvaternikove knjige »Politička razmatranja«, II sv. — čiji su primjerci, njih 1 200, u potpunosti zaplijenjeni kod štampara i kod knjigoveže (br. 54/II).

Borbeni i prkosni ton »Gazzette« nestao je iz lista zajedno s Rezzom. Marenigh ne staje ni na čiju stranu, opterećuje list s dosta nepolitičkog materijala te nalazi prostora i za ovakve teme: vladarske kuće Evrope godine 1861, što Rezza u »Gazzetti« uopće nije činio. Na svaki način, Marenigh će svoju poziciju privremeno održati, a Rezza će je izgubiti, zacijelo i zato što u Hrvatskoj početkom 1862. nije mogao pronaći faktor uz čiju bi pomoć mirno mogao nastaviti s propagandom talijanskog ujedinjenja.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Verfasser befasst sich mit der Frage inwiefern das Blatt von Ercole Rezza »Gazzetta di Fiume« in den Jahren 1860./61. das politische Programm Cavours Kroatien, Ungarn und Österreich gegenüber widerspiegelte. Es wird hervorgehoben das E. Rezza: 1. beständig die Auffassung vertrat dass die Interessen Kroatiens und Ungarns in Übereinstimmung wären, 2. dass er für die autonome Lage der Stadt Rijeka (Fiume), bzw. für ihre unmittelbare Zugehörigkeit der ungarischen Krone, eintrat 3. dass er das Recht Kroatiens auf Istrien und die Inseln des Kvarner (Quarnero) in Abrede stellte, 4. dass er in der Frage der Vereinigung Dalmatiens mit Kroatien unitaristische und autonome Auffassungen vertrat, 5. dass er ausführlich über die Arbeit des kroatischen Landtags im J. 1861 und die Verhältnisse in Kroatien berichtete. (Er druckte die Rede Anton Starčević's vom 18. Juni 1861. Zusammen mit E. Kvaternik war Starčević gerade im Begriff die Rechtspartei zu gründen. Durch diese Rede von Starčević hat sich die künftige Partei energisch vom deutschen Zentralismus und den ungarischen Bestrebungen zur Hegemonie, abgesetzt.)

Der Verfasser hebt hervor dass der Inhalt und die Art der Information mit Cavours Auffassung von der Möglichkeit auf dem südslavischen Gebiet »unabhängige christliche kleine Staaten mit antiösterreichischer Funktion« zu gründen, die auch in einer Konföderation mit Ungarn sein könnten, übereinstimmen.

Der Verfasser meint die Bedeutung des Blattes »Gazzetta di Fiume« darin gefunden zu haben 1. dass es die kroatisch-italienischen Verhältnisse jener Zeit wieder spiegelte, 2. dass es die italienische und europäische Öffentlichkeit mit den Problemen des Wachstums des kroatischen nationalen Bewusstseins und der kroatischen politischen Tradition (besonders der Funktion der Komitate) bekannt machte.

S V E U Č I L I Š T E U Z A G R E B U

R A D O V I
F I L O Z O F S K O G F A K U L T E T A
O D S J E K Z A P O V I J E S T

6

Ivan Kampuš: Prilog poznavanju privrednog položaja zagrebačkog Gradeca u XVI st.

Josip Adamček: Prilozi povijesti seljačke bune 1573.

Igor Karaman: Počeci industrijske privrede u Slavoniji (1850—1860).

Ljerka Kuntić: Riječki list »Eco di Fiume« (Gazzeta) i g. 1861.

Ljubiša Doklestić: O razvoju prerađivačke industrije u Makedoniji na kraju XIX i na početku XX stoljeća.

Z A G R E B

1 9 6 8

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

RADOVI

FILOZOFSKOG FAKULTETA

ODSJEK ZA POVIJEST

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
R A D O V I
FILOZOFSKOG FAKULTETA
ODSJEK ZA POVIJEST 6

ZA SADRŽAJ PRILOGA ODGOVARA AUTOR. — UREDNIK Prof. Dr MIRJANA GROSS